

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

«Допущено до захисту»

В. о. завкафедри

_____ Колоїз Ж. В.

Реєстраційний № _____

Протокол № _____

«__» _____ 2019 р.

«__» _____ 2019 р.

ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ АРХАЇЗМІВ
У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Кваліфікаційна робота студентки
факультету української філології групи
УПФМ-14 другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(українська мова та література),
додаткової спеціалізації –
практична психологія
Білоног Катерини Євгеніївни

Керівник: кандидат філологічних наук,
доцент **Вербовий М. В.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Білоног К. Є. Особливості складу та функціонування архаїзмів у творчості Пантелеймона Куліша : рукопис. Кривий Ріг, 2019. 67 с.

У кваліфікаційній праці досліджено склад застарілої лексики та особливості функціонування архаїчної лексики, засвідчених у творчому доробку Пантелеймона Куліша, зокрема розкрито зміст понять «історизми» та «архаїзми», виокремлено основні принципи класифікації застарілої лексики у сучасному мовознавстві, визначено основні стилістичні функції історизмів та архаїзмів.

Ключові слова: застаріла лексика, архаїзми, історизми, лексико-семантичні архаїзми, лексико-фонетичні архаїзми, лексико-словотворчі архаїзми, лексико-морфологічні архаїзми, старослов'янізми, семантика, стилістична функція, історична повість.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ	8
1.1. Загальна характеристика застарілих слів.....	8
1.2. Лінгвоспецифіка функціонування застарілої лексики.....	13
1.2.1. Диференційна характеристика історизмів.....	14
1.2.2. Диференційна характеристика архаїзмів.....	19
1.3. Функціонально-стилістичний аспект дослідження застарілої лексики.....	22
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ П. КУЛІША	29
2.1. Структурно-семантична диференціація архаїзмів.....	30
2.1.1. Лексико-семантичні архаїзми.....	31
2.1.2. Лексико-словотворчі архаїзми.....	33
2.1.3. Лексико-фонетичні архаїзми.....	34
2.1.4. Лексико-морфологічні архаїзми.....	35
2.2. Семантичні особливості історизмів.....	37
Висновки до другого розділу.....	44
РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ П. КУЛІША	46
3.1. Функції архаїзмів.....	47
3.2. Функції історизмів.....	53
Висновки до третього розділу.....	55
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67

ВСТУП

Мова – специфічне суспільне явище, що має безпосередньо унікальний зміст та форму, і у своєму виникненні та розвитку тісно пов'язане з матеріальним і духовним життям народу. Люди постійно користуються мовою у своїй суспільно-виробничій діяльності, у побутовому житті. Комунікативна роль мови постійно зростає і ускладнюється, що зумовлюється безперервним розвитком суспільства.

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростаючим інтересом до проблем розвитку мови, до механізму удосконалення засобів лексичної номінації, вияву тенденцій розвитку слова і лексичного фонду загалом. Вивчаючи застарілу лексику сучасної української мови, ми зіштовхуємося із процесом архаїзації слів, який має складний характер. Цей процес відбувається під впливом внутрішньомовних і позамовних факторів. Зміни, які відбуваються у мові під впливом екстралінгвістичних чинників, проявляються на лексичному мовному рівні, а саме в архаїзації слів або їх значень, у появі нових слів або в розвиткові нових значень у словах. Це змушує мовну систему постійно перебудовуватись, що призводить до переміщення раніше активно вживаних слів у розряд архаїзмів та історизмів [31, с. 43].

Лексика кожної мови не буває незмінною, вона дуже різноманітна. Але при цьому стара, давніша лексика загалом зберігається, переходить до наступних поколінь. Пасивна лексика – це паралель між носіями минулого та майбутнього. Вона відбиває тогочасну мовну картину світу, змальовує події, відкриваючи всі реалії того, що відбувалося, тим самим збагачуючи українську мову та розвиваючи людину як обізнану індивідуальність.

Як елементи пасивного словника, архаїзми та історизми виявляються маркованою категорією завдяки своїй часовій відокремленості. Висока архаїчна забарвленість, експресивність, властива їм часова приуроченість виокремлюють застарілі слова серед інших стилістичних категорій, роблять їх цінним засобом художнього зображення дійсності. Через те, що вони рідко вживані у мові,

архаїзми та історизми яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноповживаним лексемам, і тому вносять у текст певне емоційне напруження.

Процес архаїзації лексики літературної мови у різних функціональних стилях відбувається нерівномірно. Вивчення цього процесу ускладнюється, з одного боку, текстами художньої літератури; а з іншого боку, мова художніх творів є широким полем для використання словникового складу минулого. Застарілі слова звичайно використовуються у мові історичних романів, повістей, оповідань та інших творів на історичні теми [63, с. 87]. Тому дослідження даного питання полягає у використанні застарілих слів не тільки у сучасній українській літературній мові, але й у широкому використанні їх у творчості відомих українських письменників, зокрема у творчому доробку Пантелеймона Куліша.

Актуальність нашої магістерської роботи зумовлена відсутністю комплексних розвідок мовотворчості Пантелеймона Куліша. Робота із фактичним матеріалом показала, що архаїчна лексика не вийде з ужитку української мови вже тому, що без цієї лексики неможливо створити історичний художній твір. Без історизмів та архаїзмів неможливо донести до читача колорит епохи, у якій писав письменник.

Мета наукової праці – дослідити, які слова застарілої лексики зустрічаються у творчому доробку Пантелеймона Куліша, а саме у повісті «Чорна рада» та поетичних збірках «Дзвін» та «Хуторна поезія», визначити їх функцію у тексті.

Відповідно до мети було визначено **завдання наукової праці**:

- 1) охарактеризувати застарілу лексику загалом;
- 2) встановити склад застарілої лексики, зафіксованої у творах П. Куліша;
- 3) виділити семантичні групи історизмів;
- 4) типологізувати архаїзми;
- 5) класифікувати дібрані слова, провести їх якісно-кількісний аналіз;
- 6) визначити особливості функціонування застарілих слів у повісті П. Куліша «Чорна рада» та у поетичних збірках «Дзвін» та «Хуторна поезія».

Об'єктом дослідження є лексика художнього твору.

Предмет дослідження – функціонування застарілої лексики в історичній повісті «Чорна рада» та у поетичних збірках «Дзвін» та «Хуторна поезія».

Джерельною базою послужили повість Пантелеймона Куліша «Чорна рада» та поетичні збірки «Дзвін» та «Хуторна поезія». Картотека, укладена на основі опрацьованих художніх текстів, нараховує понад 500 мовних одиниць, з них 280 – історизмів та 220 архаїзмів.

Основні методи лінгвістичного дослідження:

1) теоретичний аналіз (опрацювання методико-наукової літератури задля дослідження поняття «історизми» та «архаїзми»);

2) порівняльно-історичний метод (узагальнення теоретичних відомостей про поняття «історизми» та «архаїзми»);

3) описовий метод (опис складу та функціональних особливостей застарілої лексики);

4) системний аналіз (добір фактичного матеріалу та його групування);

5) метод кількісних характеристик (виявлення продуктивності використання архаїчної лексики).

Наукова новизна дослідження полягає у проведенні самостійного комплексного аналізу компаративних одиниць поетичної та прозової творчості Пантелеймона Куліша. У магістерській роботі досліджено семантико-функціональні та стилістично-функціональні особливості застарілої лексики.

Теоретичне значення наукової праці полягає в тому, що результати проведеного дослідження сприятимуть подальшій розробці окреслених проблем, вони можуть бути використані вчителями для підготовки уроків вивчення лексикології української мови, а також у роботі лінгвістичних гуртків, на факультативах з рідної мови, при підготовці й проведенні різноманітних виховних заходів, присвячених розвитку любові до рідного слова.

Результати проведеного дослідження було апробовано у вигляді статті : Білоног К. Є. Семантичні особливості застарілої лексики у поетичних творах Пантелеймона Куліша (збірка «Хуторна поезія»). *Східнослов'янська філологія:*

здобутки та перспективи : збірник матеріалів X Всеукраїнської студентської наукової інтернет-конференції. Кривий Ріг, 2019. Вип. 10. С. 14–18.

Структура роботи: Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, супроводжуваних висновками, загальних висновків, списку використаної літератури, який нараховує 75 позицій. Повний обсяг наукової роботи – 67 сторінок, із яких 60 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ

1.1. Загальна характеристика застарілих слів

Мова є справжньою скарбницею кожного народу та основною складовою життя кожної людини. І лише та людина, яка старанно та невпинно працює над опануванням мови, виявляє в усному писемному мовленні свою індивідуальність. Мова є характерною ознакою сучасної нації. Мова не може існувати без суспільства, а суспільство без мови. Коли мова перестає виконувати одну з головних функцій, а саме бути засобом спілкування і мислення, вона стає мертвою, не вдосконалюється та не розвивається. Розвиток мови тісно пов'язаний із розвитком суспільства, тому закономірною є теза про те, що мова – творення людини як члена соціуму. Не дивно, що на сторінках преси саме сьогодні так часто розглядаються мовні проблеми. Вони, до речі, мають широкий вихід у соціальну, економічну, політичну, науково-технічну, культурологічну та інші сфери життя окремої особи і суспільства загалом.

Лексика української мови, як відомо, на основі активного та пасивного її використання в повсякденному спілкуванні традиційно диференціюється на два основні різновиди, відповідно, активну та пасивну. До останньої зараховують здебільшого слова, якими носії тієї чи іншої мови не послуговуються взагалі або послуговуються лише з певними, переважно стилістичними, інтенціями. Така лексика набула статусу застарілої, оскільки вийшла з ужитку, не задовольняє вимог і потреб сучасної комунікації, інакше кажучи, відійшла на периферію лексичної системи. У науковій літературі застарілі слова кваліфікують як лексичні архаїзми [6, с. 264].

Лексичні архаїзми – це слова або словосполучення слів, які активно функціонували на певному етапі розвитку мови, репрезентували в конкретній звуковій матеріальній формі вираження життя, побут, соціальну належність

і т. ін. її носіїв, однак із часом утратили свою актуальність і активність у зв'язку із суспільним прогресом (передусім соціальним, політичними та виробничими змінами). Відповідно до твердження Е. Косеріу, у функціональному плані архаїзми як елементи, здатні надавати мові архаїчного забарвлення, є такими лише з погляду сучасної мови, адже в попередні епохи вони не могли виконувати цієї функції [36, с. 149].

Застаріла лексика є важливою складовою частиною сучасної української літературної мови. Вітчизняні мовознавці широко досліджували функціонування застарілої лексики в українській мові, зокрема І. Білодід, Л. Булаховський, А. Грищенко, М. Жовтобрюх, М. Кочерган та інші.

Застарілі слова становлять складну й багатшарову підсистему. Вони неоднорідні та різноманітні з погляду причин архаїзації, ступеня їх застарілості, можливості й характеру їх використання. Одні слова архаїзуються, переходять з активної лексики до пасивної у зв'язку з тим, що зникають з побуту й життя людського суспільства позначувані ними предмети, події, явища, поняття, тобто у зв'язку з дією екстралінгвістичних факторів. Інші слова переходять з активного словника у пасивний, перестають бути загальноживаними, зрозумілими для носіїв мови, або й зовсім зникають з суспільного вжитку, забуваються носіями мови через витіснення їх рівнозначними словами, що з тих чи інших причин виявляються більш прийнятними для називання тих самих предметів, подій, явищ, понять, для вираження тих самих думок, почуттів. Процес цей зумовлений дією внутрішніх факторів розвитку мови [25, с. 54].

У сучасній українській лінгвістиці існує думка, що процес архаїзації лексики української мови зумовлено політичними і лінгвістичними чинниками:

- 1) скасування назв соціальних статусів;
- 2) зміна територіальних утворень;
- 3) перетворення органів влади та керування, охорони, правопорядку на структури з іншими назвами;
- 4) вилучення слів іншомовного походження.

Ступінь застарілості слова залежить від місця його у лексичній системі, від часу використання у мові протягом її існування, від семантичних та граматичних якостей. Чим довше вживалося слово, тісніші були його значеннєві та словотворчі зв'язки, тим менше зачіпав його процес старіння. Відмінності між застарілими словами та межі їх використання у сучасній мові залежать від причин виходу цієї лексики з активного вжитку. Такими причинами є, по-перше, зникнення з життя певних понять, по-друге, заміна окремих назв іншими. Отже, одні слова переходять до розряду пасивної лексики або й зовсім припиняють своє існування разом з позначуваними поняттями; інші поступаються місцем новим лексемам, що виявляються придатнішими для називання тих самих понять.

За ступенем застарілості виділяються дві великі групи слів. Перша група включає лексеми, що зовсім вийшли з активного лексичного складу мови і можуть вживатися лише зрідка у вигляді особливих словесних інкрустацій. Друга група охоплює такі лексичні одиниці, які сучасним носіям мови частково відомі, але знаходяться у складі пасивного словника і вживаються з певною стилістичною метою.

У ряді випадків застарілі слова з лексичного резерву можуть знову повертатися до активного життя в мові. При цьому вони набувають нового значення і змісту, іншого стилістичного вжитку й експресивного забарвлення. Наприклад, іменник *гвардія*, повернувшись до активного вжитку, втратив деякі словотвірні форми, які часто вживались у мові до початку ХХ століття (гвардійщина). Але водночас він став базою для таких похідних слів, *червоногвардієць*, *червоногвардійський* почали вживатися у переносному значенні: *гвардійці праці* [8, с. 37].

Повернення застарілих слів до активного вжитку деякими дослідниками розглядається як «відродження» застарілої лексики [8, с. 35]. Але, наприклад, мовознавець Н. Михайловська з цим не погоджується, вважаючи, що відродження застарілого слова «означало б і відтворення того самого явища, яке це слово позначало у минулому» [45, с. 50]. На її думку, «краще було б

говорити про історичні омоніми» [45, с. 50]. Але дослідниця З. Білянська і з цим не погоджується, вважаючи, що співвідношення цього мовного процесу з омонімією є невірним. Наявність переносних значень говорить про те, що хоча застаріле слово наповнилось новим змістом, співвідноситься з іншим поняттям, набуло іншого експресивного забарвлення, воно не втратило безпосереднього зв'язку з основним значенням, тобто у цьому випадку ми спостерігаємо не «відродження» застарілої лексики, не появу «історичних омонімів», а семантичне і стилістичне переосмислення застарілих слів [2, с. 8].

Застарілі слова через їх високу архаїчну забарвленість, незвичність виділяються у контексті серед інших загальноживаних лексем. Однак їх зміст, стилістичне забарвлення сприймається тільки у сполучуваності з іншими словами. Основний спосіб вживання застарілих слів у творах сучасних українських прозаїків – це їх співвіднесеність зі словами одного або різних стилістичних рівнів. Залежно від цього і створюється той чи інший стилістичний ефект [52, с. 41].

З. Білянська зазначає, що віднесення маркованої лексики в пасивної словник спочатку неправильно, оскільки архаїзми, історизм та інші специфічні категорії слів є всього лише проявами лексики спеціального вживання, проте потребують зрівняння прав з нейтральною лексикою.

Співвіднесеність на звуковому рівні сприяє введенню застарілих лексичних одиниць у контекст творів і створенню особливої естетичної виразності та значущості, підсиленню стилістичного ефекту. Звукова поєднуваність застарілих лексем з іншими словами в контексті зумовлена їх звуковою природою і властива утворенням усіх тематичних груп.

Слова застарілої лексики досить часто використовуються саме у художніх творах, переважно на історичні теми. Серед тих специфічних проблем, які постають перед письменниками – представниками художньо-історичного жанру, особливої майстерності вимагає відтворення культурно-побутового колориту епохи. Застаріла лексика не створює відчуття архаїчності мови художнього твору, а лише є мовними натяками на зображуваний час. Її

вживання дає змогу наблизитися та зрозуміти загальний характер цілої епохи, її мову [52, с. 42].

Використання застарілої лексики української мови зумовлене необхідністю вибрати найбільш вирашаний у художньому розумінні варіант серед можливих номінацій. Можливість вибору полягає у самій природі застарілих слів: вони належать до стилістично забарвлених одиниць, що мають певну стилістичну значущість. Віднесеність застарілої лексики до категорії стилістично відзначених слів зумовлена тим, що вони несуть на собі особливий стилістичний відтінок – відбиток застарілості.

Однак не варто забувати, що процеси переходу слів до словників активної і пасивної лексики постійно змінюється. Неологізми з часом стають частиною нейтральної лексики, а історизм з архаїзмами, в силу обставин, здатні до відродження в їх первинному вигляді. Більш того, мовознавець З. Белянська зазначає, що віднесення маркованої лексики до пасивного словника є неправильним, оскільки архаїзми, історизм та інші специфічні категорії слів є всього лише проявами лексики спеціального вживання, проте потребують зрівняння прав з нейтральною лексикою [2, с. 5].

Дослідження використання застарілої лексики у текстах історичних літературно-художніх творів передбачає її систематизацію, яка здійснюється зазвичай шляхом виділення тематичних груп згаданої лексики, представленої у тому чи іншому творі (творах); аналіз семантичних зв'язків у середині тематичних груп; визначення напрямків еволюційних процесів у семантиці застарілих лексем; дослідження етимології цих лексем; виявлення прийомів уведення їх у тканину художніх творів тощо. Скажімо, Н. Гуйванюк у тексті роману М. Івасюка «Турнір королівських блазнів» виділяє та описує такі тематичні групи застарілих лексем: 1) власні особові назви героїв історичного твору; 2) давні назви народів і племен; 3) давні топонімічні назви; 4) поняття та атрибути влади; 5) назви старовинної зброї, військових обладунків, регалій; 6) назви військових формувань; 7) метрологічні назви на означення міри відстані, ваги, часових понять, об'єму та грошових одиниць; 8) назви

старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів [13, с. 254].

З появою нових значень застарілі слова можуть набувати нової емоційної або нової функціонально-стильової забарвленості, і тоді їх вживання у мові зумовлено не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою. Можливість використання застарілих слів залежить від їх експресивності, внаслідок рідшої вживаності вони вносять у мову деяку незвичайність, виразність. Головною причиною звернення письменників до застарілих слів є їх здатність набувати у контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також здатність сполучатись у деяких випадках з нейтральними лексемами різних функціональних стилів. Це викликає певний стилістичний ефект внаслідок того, що їх стилістична забарвленість у синтагматичному плані не збігається зі стилістичним забарвленням у плані парадигматики, тобто у мовленні вони мають зовсім інше стилістичне значення. У цих випадках використання архаїзмів з метафоричним переосмисленням служить для реалізації таких рис художнього стилю, як образність, емоційність. Головне завдання таких слів – емоційно впливати на читача [44, с. 6].

1.2. Лінгвоспецифіка функціонування застарілої лексики

Переважна сфера застосування застарілих слів (у першу чергу – історизмів) у художній літературі – сучасні художні твори на історичну тематику. Як зазначає Н. Гуйванюк, «для достовірного відображення історичних подій, створення живих, реалістичних образів героїв попередніх епох письменникові недостатньо вивчити епоху, час, місце, умови, у яких розгортаються події. Необхідно знайти адекватні мовленнєві засоби, оскільки принцип історизму художнього відображення передбачає не тільки історично-правильне розкриття ідеї, але і точне – у мовному вираженні – її художнє втілення» [13, с. 250]. До таких засобів належать, зокрема, історизми та архаїзми. За допомогою цих лексем життя минулих епох зображується точніше,

правдивіше, твориться враження, що описувані події відбувалися реально, інакше кажучи – передається колорит відповідної епохи, або історичний колорит.

Тематичні класифікації застарілих лексем представлені у наукових працях багатьох мовознавців. Лінгвісти чітко й обґрунтовано класифікують застарілу лексику за певними ознаками, виділяють різновиди у їх складі, проте підходи до групування цих мовних одиниць різні.

Отже, основна функція застарілих слів у сучасних творах історичного типу – відтворення історичного колориту.

1.2.1. Диференційна характеристика історизмів. У лінгвістичній думці репрезентовано різні погляди щодо тлумачення поняття «історизми». В українській сучасній літературній мові широко представлене визначення історизмів – «слова, які вийшли з ужитку разом з реаліями дійсності, що вони називали»[11, с. 95]. З цієї ж причини історизми інколи називають матеріальними архаїзмами. Історизми не мають синонімів у сучасній мові, однак вони можуть повертатись у мову, якщо відновлюються відповідні чи подібні реалії. Водночас нерідко до історизмів переходять слова, які виникли зовсім недавно [47, с. 72].

Академічний тлумачний словник подає своє тлумачення поняття, де історизми – слова, що вийшли з активної лексики у зв'язку із зникненням понять, предметів, явищ, які вони позначали [61, с. 543].

За словами українського вченого І. Олійника, історизми – це слова, які не обслуговують сучасні сфери життя, а тісно пов'язані з історією народу, відбивають його суспільне життя, розвиток культури, ідеологію, побуту у минулому.

Слід зауважити, що історизми пов'язані з життям різних народів і відображають поняття, властиві різним епохам, починаючи від найдавніших, що засвідчені пам'ятками писемності. Зокрема, у сучасній українській літературній мові використовуються історизми, пов'язані з різними періодами

життя східних слов'ян, а також інших народів, здебільшого тих, що мали відношення до історії України (поляків, турків, татар).

У наукових творах і художній літературі часто використовуються:

- а) історизми епохи Київської Русі;
- б) історизми, що відображають життя феодальної Московської Русі;
- в) історизми, зв'язані з життям українського народу в докапіталістичний період;
- г) турецько-татарські історизми;
- г) історизми, які відображають поняття, властиві феодальній панській Польщі [12, с.15].

У лінгвістичній літературі існують різні точки зору, щодо класифікації історизмів. Цікавий розподіл лексики дає В. Горобець, виокремлюючи з функціонального огляду такі групи історизмів:

1. Сільськогосподарська лексика:
 - а) лексика в галузі землеробства;
 - б) лексика в галузі тваринництва;
 - в) лексика пов'язана із заготівлею і споживанням продуктів тваринництва;
 - г) млинарська лексика;
 - г) назви овочів, фруктів, зелені;
 - д) назви напоїв;
 - е) назви продуктів тваринництва і рибальства.
2. Промислово-виробнича лексика:
 - а) лексика, пов'язана з виготовленням тканини, пошиття взуття, одягу;
 - б) лексика зі сфер будівництва;
 - в) назви меблів, посуду та інших речей [16, с. 10].

Широкою є класифікація лексики щодо діяльності людини та її побуту І. Білодіда. За цією класифікацією серед історизмів учений виділяє такі семантичні групи слів:

1. Слова, що характеризують класову структуру суспільства, соціальний стан, місце людини в суспільстві та суспільні взаємовідносини представників різних верств населення минулих часів. До цієї групи належить також лексика на позначення колишнього державного і політико-економічного устрою деяких країн.

2. Назви колишніх урядових і військових чинів, адміністративних посад.

3. Назви не існуючих у наш час установ і організацій.

4. Назви колишніх професій.

5. Назви зниклих побутових звичаїв, старих обрядів, релігійних свят.

6. Назви старовинної зброї, амуніції, військових регалій.

7. Назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, які вийшли з ужитку.

8. Назви старовинних монет, грошових одиниць.

9. Назви старовинних одиниць виміру і ваги.

10. Назви старовинного посуду.

11. Назви зниклих народів, які відіграли певну роль в історії людства.

12. Назви колишніх релігійних організацій та їх представників.

13. Назви, що позначають побутові предмети.

14. Імена видатних діячів.

15. Назви музичних інструментів[61, с. 221].

Мовознавець І. Білодід зазначав, що матеріальні архаїзми використовуються «сучасними письменниками у мові історичних романів, повістей, оповідань та інших творів. Відтворюючи факти і події минулих історичних епох, письменник, природно, активізує, підживлює і слова – позначення, що належать до тих епох» [3, с. 152].

Важливу роль у розгляді класифікації власних назв відіграє науковий доробок М. Худаш, у якій знайшла місце лексика, пов'язана з навколишнім світом.

1. Лексика на означення предметів і явищ зовнішнього світу.

2. Лексика, безпосередньо пов'язана з людиною і її побутом.

3. Виробничо-професійна лексика.
4. Суспільно-економічна лексика.
5. Суспільно-політична лексика.
6. Адміністративно-юридична лексика.
7. Церковно-обрядова лексика.
8. Метрологічно-нумізматичні терміни [68, с. 78].

Т. Черторизька та М. Худаш до застарілої лексики зараховують релігійну. Дехто з дослідників категорично з цим не погоджується, вважаючи, що з часу прийняття християнства на Русі і до наших часів ця лексика входила до складу активної. А якщо йдеться про часи язичництва, то тут краще говорити не про релігійну лексику, а про міфологічну, як це робить, наприклад, С. Плачинда [53, с.13].

Дослідник В. Передрієнко свою увагу приділяє лексемам на позначення безпосереднього світосприйняття людини: слова на позначення явищ природи, статі людини, віку, частин тіла, назви спорідненості і свояцтва, понять науки, культури, мистецтва, абстрактних якостей, кольорів, ознак тощо [51, с. 32].

Опрацювавши низку класифікацій, прийшли до висновку, що найбільш повну класифікацію дає у своїй праці з лексики та фразеології В. Винник. У його класифікації знайшли місце всі групи історизмів наявні у попередніх авторів. Він розглядає українську лексику за періодами та виділяє три великі шари застарілої лексики, кожен з яких має більшу чи меншу кількість прошарків.

1. Лексика, пов'язана з загальною характеристикою людини:
 - а) буття людини та загальні назви людини, слова, що характеризують стать і вік, спорідненість і свояцтво, меншою мірою – назви органів і частин тіла, фізичних і психічних станів, слова на позначення рухів тощо;
 - б) духовний світ людини.
2. Лексика, вживана на позначення навколишнього середовища:
 - а) назви місцевостей, рельєфу;
 - б) назви рослин;

в) назви тварин.

3. Лексика, пов'язана з трудовою діяльністю людини:

а) побутова лексика:

- назви продуктів харчування, страв;
- назви посуду;
- назви одягу;
- назви житла і допоміжних приміщень.

б) виробнича лексика;

в) лексика на позначення понять, пов'язаних з торгівлею;

г) назви грошових одиниць;

г) метрологічні назви;

д) назви часових понять, у тому числі лексика, що відображає членування часу в межах доби;

е) суспільно-політична лексика;

є) соціально-економічна лексика (форми набуття майна, назви данини);

ж) лексика, пов'язана з поневоленням народів;

з) лексика судочинства;

и) військова лексика [8, с. 164–165].

Дослідження різноманітних підходів до класифікації історизмів показало, основне функціональне призначення проілюстрованих історизмів полягає у тому, аби репрезентувати відповідну назву колишніх історичних реалій, тобто вони виконують здебільшого функцію номінації. Їхня матеріальна форма вираження залишилася лише в «історичній пам'яті» сучасних носіїв мови й вибирається звідти при потребі. У роботі ми послуговуватимемося класифікацією, запропонованою І. Білодідом, оскільки він найчіткіше, на наш погляд, диференціював мовні одиниці.

Отже, історизмами називають слова, якими послуговувалися для позначення предметів, явищ, процесів пов'язаних із минулим і зовсім неактуальних для сучасних носіїв мови, тобто такі, що вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв'язку з суспільним прогресом.

1.2.2. Диференційна характеристика архаїзмів. Архаїзмом називають слово, що позначає актуальний для даної мовної спільноти референт, але характеризується ізольованістю фонетично-графічної, морфологічної, словотвірної чи лексико-семантичної форми на тлі сучасної мовної системи: внаслідок чого в його семантичній структурі вирізняється сема «архаїчний», яка відносить його на периферію лексичного складу мови, з одного боку, та на периферію відповідного синонімічного гнізда, з другого, і надає йому експресивної конотації у мові та виразної стилістичної функції у тексті [63, с. 43].

Архаїзмами у загальному визначенні називаються слова, що вийшли з широкого вжитку й перейшли до так званого пасивного запасу лексики національної мови. Тобто до архаїзмів належать слова, «що називають такі предмети чи поняття, які самі по собі аж ніяк не застаріли, але для позначення яких тепер користуються іншими словами» [61, с. 241]. Від інших застарілих слів, зокрема історизмів, архаїзми відрізняються тим, що мають у сучасній мові синоніми.

Слід зауважити, що архаїзми, як і історизми, походять з різних мовних джерел. У різних стилях сучасної української літературної мови використовуються староруські слова, старослов'янізми, староукраїнські та іншомовні лексеми. Особливо багато архаїзмів старослов'янського і іншомовного походження. Вони становлять основну кількість архаїчних синонімів, а староруські, російські і українські застарілі слова здебільшого виступають як історизми при описі подій історичного минулого [39, с. 291].

Досліджуючи класифікаційні характеристики застарілої лексики, більшість лінгвістів вважають, що залежно від того, чи слово застаріло повністю, чи зберігає деякі елементи свого конкретного значення, чи застарілим є його лише смислове значення або фонетичне оформлення, поділяють архаїзми на семантичні та лексичні. Зокрема, дослідник М. Шанський виокремлює три групи лексичних архаїзмів:

1. Власне лексичні – слова, витіснені в пасивний лексичний запас словами з іншою непохідною основою. М. Фоміна до власне лексичних архаїзмів відносить слова, які застаріли цілком і перейшли у пасивний шар [44, с. 288].

2. Лексико-словотвірні архаїзми – слова, що відрізняються від сучасних словотвірними елементами. У свою чергу М. Фоміна вважає лексико-словотвірними архаїзмами слова, у яких застаріли окремі словотвірні елементи.

3. Лексико-фонетичні архаїзми – застарілі слова, замінені в активному словнику словами того ж кореня, але дещо іншого звукового вираження. М. Фоміна до лексико-фонетичних архаїзмів відносить слова, у яких у процесі історичного розвитку мови змінилась звукова форма при збереженні змісту: *аглицький* – *англійський*. А. Калінін у складі лексико-фонетичних виділяє акцентологічні архаїзми [70, с. 158].

М. Фоміна включає до лексичних групу лексико-семантичних архаїзмів, вважаючи, що ці багатозначні слова мають застарілим одне чи кілька значень. Семантичними архаїзмами М. Жовтобрюх, як і М. Фоміна, вважає слова із застарілими значеннями. М. Шанський називає семантичним архаїзмом застаріле значення якогось слова, яке в інших значеннях є звичайним словом у сучасній літературній мові [70, с. 151]. За своїм походженням у лексичній системі української мови як архаїзми, так і історизми дуже різноманітні. Серед них виділяються і власне українські, і запозичені слова.

Л. Шевченко кваліфікує архаїзми як застарілі назви предметів та явищ, витіснені новими номенами, і поділяє їх на такі типи:

1. Власне лексичні архаїзми – слова, витіснені з мови словами з іншим коренем.

2. Лексико-словотворчі архаїзми відрізняються від сьогоднішніх відповідників суфіксами або префіксами.

3. Лексико-морфологічні архаїзми характеризуються застарілою граматичною формою

4. Лексико-фонетичні архаїзми від сучасних назв різняться однією чи двома фонемами.

5. Лексико-семантичні архаїзми – застарілі значення слів, які тепер уживаються з іншими, сучасними значеннями [58, с. 239–240].

У роботі ми послуговуватимемося класифікацією Л. Шевченко, вважаємо, що він найчіткіше диференціював мовні одиниці.

Функції архаїзмів у творах досить різноманітні. Наприклад, у художніх текстах архаїзми можуть використовуватись з метою:

- 1) відтворення історичного колориту тієї доби, про яку йдеться у творі.
- 2) мовної характеристики особи, яка говорить.
- 3) надання мові відтінку урочистості, схвильованої піднесеності над звичайною, побутовою формою вираження.
- 4) створення комічного враження.

Залежно від того, чи слово архаїзувалося повністю, чи застаріло тільки певне його значення, розрізняють лексичні й семантичні архаїзми.

Лексичні архаїзми – це застарілі слова, що вийшли з активного вжитку з будь-яким значенням [61, с. 68].

Лексичні архаїзми застаріли в усіх їх значеннях і були замінені іншими словами з тим же значенням. Слова, до яких лексичні архаїзми є застарілими синонімами, можуть мати іншу основу, відрізнятися словотворчими частинами, фонетичними особливостями.

Стилістичні архаїзми є застарілими синонімами до відповідних за значенням слів сучасної української літературної мови, що перебувають в активному вжитку. Тому вони використовуються у різних жанрах української літератури та в усному мовленні лише з певною стилістичною метою, з певною стилістичною настановою [61, с. 69].

До складу архаїзмів зараховують старослов'янські. Вони запозичені зі старослов'янської мови, що є найдавнішою формою слов'янського книжного мовлення. Старослов'янська мова була запроваджена Кирилом та Мефодієм. Її основним призначенням було стати мовою перекладу текстів релігійних грецьких книг мовою, зрозумілою для всіх слов'ян. Цю мову називають ще староболгарською, тому що в основу її був покладений солунський діалект

болгарської мови, а оскільки розроблялася вона для перекладу книг релігійного змісту, її називають ще церковнослов'янською. Формальними ознаками старослов'янських лексем є особливості їх фонетичної будови. Це неповноголосні звукосполучення **-ла-**, **-ра-**, **-ре-**, наприклад: *глава, злато, враг, древо*; початковий **є-** у словах: *єдинородний, єдиномишленність, єдиноправдивий*. Старослов'янізмам притаманні такі словотвірні форманти, як іменникові закінчення **-іє** : *беззаконіє, возмездіє, званіє, малосвятіє*; іменниковий суфікс **-тель**: *властитель, побідитель, создатель*; дієприкметникові суфікси **-ящ-**, **-ющ-**, **-ущ-**: *грядущий, живущий, творящий*; префікси **во-**, **воз-** : *воцаритися, возглаголити, воззріння*; **пре-**, **пред-**: *преподобний, прескорбний*; **із-**, **іс-**: *ізбавити, ізвергти, ісповісти*; структурний компонент складних слів **благо-**: *благовістити, благочестивий тощо*.

Дослідження різноманітних підходів до класифікації архаїзмів сприяє всебічному, достатньо повному, системному аналізу архаїчної лексики з погляду їх функціонування в тексті. Архаїчна лексика використовується у художніх творах для внесення у змалювання певних подій і явищ відтінку старовини. Тому ця лексика вводиться в мову тільки окремими елементами – словами або фразеологічними зворотами.

1.3. Функціонально-стилістичний аспект дослідження застарілої лексики

Грунтовне вивчення наукової літератури дозволило констатувати, що основна стилістична функція застарілих слів у сучасних творах історичного типу – відтворення історичного колориту. Використовуються у цій функції застарілі лексеми як в авторських описах, так і у мовленні персонажів.

Вживання застарілої лексики у тексті історичного літературного твору вимагає великої майстерності, адже вона повинна супроводжуватися мінімальною кількістю пояснень і водночас бути зрозумілою для читача. Існують різні прийоми введення застарілої лексики у контекст художнього

твору. Г. Гайдученко зазначає, що найчастіше письменники вдаються до тлумачення значень слів у тексті через непрямий або прямий опис предмета [12, с. 11].

Можливе також розкриття змісту застарілих слів контекстом широким, коли читач усвідомлює значення слова, аналізуючи зміст цілого уривку тексту, такий прийом введення застарілої лексики зазвичай використовує І. Білик у романі «Похорон богів». Застарілі слова можуть вводитися у текст «цитатно», з використанням лапок, і можуть не виділятися графічно.

Архаїчна лексика у художніх творах історичного типу набуває особливості, коли використовується у переносному значенні за допомогою стилістичних фігур, надаючи тексту комічного чи піднесеного забарвлення.

Застарілі слова як компонент мови володіють значними стилістичними можливостями. Стилiстичнi функцiї застарiлих слiв виявляються у максимальнiй реалiзацiї цих можливостей у контекстi. Наявнiсть застарiлих слiв у художнього твору, взаємодiя та спiввiднесенiсть їх з iншими словами на рiзних рiвнях є виявом стилiстичного функцiонування застарiлої лексики у контекстi творiв сучасних прозаїкiв.

Аналізуючи твори, написані в минулому, слід розрізняти історизми, архаїзми часу та стилістичні історизми, архаїзми. У історичних творах зустрічаються лексичні одиниці, що сучасним читачем сприймаються як застарілі, але на час написання твору застарілими ще не були або навіть сприймалися як неологізми. Це і є історизми та архаїзми часу, які, на відміну від стилістичних історизмів та архаїзмів, не використовувалися автором як засіб творення архаїчного колориту, а виконували функції інші. Скажімо, багато лексем, які ми зустрічаємо в «Енеїді» І. Котляревського, на сьогодні є застарілими. Але для сучасників І.Котляревського ці назви були не застарілими, а широко використовуваними у «народній» мові. Таким чином, своїм завданням автор «Енеїди» бачив не історичну стилізацію, а введення лексики народного мовлення у літературний ужиток з метою довести, що українська народна мова придатна для високохудожньої літературної творчості. Г. Квітка-Основ'яненко

широко використовував у своїх творах розмовно-побутову лексику, яка для періоду творчості письменника була нейтральною, широкоживаною. Сьогодні таку лексику потрібно відносити до розряду застарілої [25, с. 9].

Розглядаючи застарілу лексику у текстах літературних творів, варто згадати про таке явище, як анахронізм. Анахронізм – це порушення хронологічної відповідності при використанні фактів, слів, форм слів, пов'язаних із певною історичною епохою. Скажімо, П. Загребельний у романі «Я, Богдан» вживає лексему «дейнеки» у статусі застарілої – для позначення народних повстанців при описі подій 1648 року. Але лексема «дейнеки» з'явилася тільки після повстання козаків 1657 року – для їх номінації. Таким чином, лексема «дейнеки» у згаданому контексті є анахронізмом [12, с. 9].

Урочистого, небуденного забарвлення застарілі слова надають текстам відповідного змісту, вимагаючи при цьому відповідного ж контекстного лексичного оточення – слів, що належать до книжного стилю, до піднесених або ж нейтральних стилістичних категорій. Якщо ж зміст тексту не відповідає властивому застарілим словам урочисто-піднесеному емоційному забарвленню, поруч із застарілою лексикою містяться просторічно-знижені, вульгарні, вузько-побутові слова – історизми та архаїзми стають засобом творення зниженого забарвлення – іронічного, сатиричного, саркастичного.

Слова в синонімічних парах або рядах, в які входять архаїзми, здебільшого мають стилістичні відмінності – відрізняються функціонально-мовним і експресивним забарвленням. Архаїчні синоніми виражають урочистість, пафос, іронію, а також вживаються в наукових творах та офіційно-ділових документах.

Архаїчність прямих значень і загальноживаність переносних властива багатьом словам, що пов'язуються з забобонами. Ці слова колись сприймалися як божественні, урочисті, піднесені, що і відбилось в їх прямих значеннях, які в наші часи стали архаїчними, а переносні загальноживані значення почали виражати іронію, насмішку, зневагу. Так, різноманітними експресивно-

смисловими відтінками вживаються переносні значення слів типу: *бог, чорт, ангел, відьма, сатана, біс*.

Деякі з цих слів набули найрізноманітніших відтінків емоціонального забарвлення – виражають не тільки негативні почуття, а й захоплення, схвалення.

Окрім цього, наявність синоніма важлива для розуміння значення архаїчного слова. Хоч архаїзми відносять до стилістичних синонімів, проте хронологічно вони, що відрізняють їх від інших слів у синонімічному ряду, дають підстави протиставляти значення архаїзмів значенням їх нейтральних синонімів. У такому вжитку стилістичне значення архаїзмів більш вагоме. Можливість використання цієї архаїчної групи лексики у переносному значенні та у системі тропів підсилює їх стилістичний потенціал. Архаїзми, введені письменниками в історичні романи другої половини XIX століття, стилістично різноманітні та виконують різні стилістичні функції, які тісно пов'язані зі стилістичною забарвленістю цих слів. Часто архаїчна лексика набуває у сучасній українській мові новацій, що дає їй змогу виразити нові поняття сучасної дійсності й ожити заново, одержавши нову сполучуваність та нові зв'язки у мові [61, с. 68].

У сучасній літературі виразно формується ще один тип використання застарілих слів, пов'язаний із філософсько-іронічним світосприйняттям і відображенням цього світосприйняття у літературних текстах. У таких текстах, найчастіше постмодерністських, виникає особливе забарвлення, що має назву «гірка іронія». Лексичний рівень формування «гіркої іронії» також пов'язаний із контрастуванням у контексті слів, що мають різні стильові, стилістичні характеристики. Використання застарілих слів у цьому випадку особливе: їхнім «фоном» стають, з одного боку, філософські роздуми-узагальнення, з іншого – синтаксис, орієнтований на розмовно-спрощені форми.

Архаїзми у художньому тексті перебувають в актуальнішій стилістичній позиції, ніж історизми, тому що на фоні своїх нейтральних синонімів їх

незвичайність, експресивність здаються більш випуклими, і стилістичний вибір падає переважно на архаїзми [20, с. 43].

Однією з цікавих особливостей використання письменниками застарілих синонімів є тенденція до вживання сполучень двох слів, подібних за значенням (парних слів) для передачі деяких понять. У художніх текстах цей прийом сприяє образному зображенню подій, що відбуваються. Українські письменники широко використовують цю функцію парних слів як художню.

У сучасних художніх текстах спостерігається своєрідний «спалах» явища лексичної реактивації – відродження застарілих слів, повернення їх до активного складу. Застарілі слова можуть знову входити до розряду слів активного вжитку або у зв'язку з відродженням у нових умовах старих реалій, або у зв'язку з набуттям застарілим словом нового значення (*більшовик* – зараз «член більшості у Верховній Раді»; *яничар* – зараз «той, хто зрікся рідної мови»).

Лексична реактивація спричинюється передусім екстралінгвальними факторами – змінами у суспільному житті, тенденцією до деколонізації, демографічними змінами (активізація міграційних процесів у країні), змінами умов функціонування української мови; а також трансформацією естетичних цінностей, тематичними особливостями літературно-художніх творів та характеристиками персонажів (вік, професія, соціальний статус, місцеперебування). Поруч із типовими функціями, притаманними застарілій лексиці, реактивовані лексеми є засобом репрезентації авторської оцінки процесу реактивації – передусім негативної [5, с.13].

Висновки до першого розділу

Опрацювавши літературу з теми дослідження, ми з'ясували, що лексика української мови постійно змінюється, безперервно збагачується, оновлюється. Лексикологією називають словниковий склад мови, зокрема, коли говорять про словниковий склад мови, мають на увазі слова в їх індивідуальних значеннях.

Кожне слово є позначенням певної реалії, яке має здатність позначати ті або інші предмети, ознаки, явища дійсності і характеризує слова як одиниці лексики.

Лексична система, як і мова загалом, постійно змінюється, одні слова зникають, інші – з’являються. Саме ці процеси і відбиваються на словниковому складі української літературної мови. Словниковий склад мови умовно поділяють на активний і пасивний. В активний словник входять слова, що часто вживаються та добре відомі носіям мови. Пасивний словник складається зі слів або застарілих, або, навпаки, тих що тільки з’явилися і тому не ввійшли в активний словник та не стали загальноновживаними. Застарілі слова різняться між собою також тим, що саме спричинило їх випадіння зі складу активної лексики.

Першу групу застарілих слів іноді називають матеріальними архаїзмами або історизмами, другу – стилістичними. Однак на означення назв звиклих предметів, явищ, понять, тобто усього того, що належить до старовини, історії суспільства, минулого науки, культури тощо, частіше вживають термін історизми, а для всіх інших застарілих слів – архаїзми.

Хронізми не мають у сучасній українській літературній мові синонімічних одиниць. Тому, коли виникає потреба назвати той чи інший предмет старовини, зникле явище, поняття або подію, що відбувалась у минулому, завжди звертаються до цієї категорії лексики.

Матеріальні архаїзми відрізняються від стилістичних також характером і можливістю їх використання у сучасній українській літературній мові. Вони використовуються «сучасниками письменниками у мові історичних романів, повістей, оповідань та інших творів. Відтворюючи факти і події минулих історичних епох письменник, природно, активізує, відживлює і слова – позначення до тих епох». Стилістичні архаїзми вживаються у творах на сучасну тематику з метою надання події, явищу, факту тодішніх часів відтінку урочистості, комічності, іронії, зокрема читач матиме змогу зануритися у минулі часи.

Слід зазначити, що мовознавці до складу архаїчної лексики зараховують старослов'янізми. Уважаючи, що старослов'янізми як і архаїзми вживаються у художніх творах з метою внесення у змалювання певних подій та явищ відтінку старовини.

Грунтовний аналіз наукових праць дозволяє зробити висновок, що у сучасній українській мові лінгвісти по-різному класифікують архаїзми та історизми, до сих пір немає єдиної думки, щодо розподілу застарілої лексики на групи, тому питання типології на сьогодні залишається дискусійним.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНА ДЕФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ П. КУЛІША

Пантелеймон Куліш увійшов в історію як автор першого історичного роману в українській літературі. Історія створення й видання цього твору складна й тривала в часі. Задум його написання виник у письменника ще у 1843 році. Уже на стадії створення першої редакції роман мав два варіанти – українською та російською мовами. Однак надрукувати «Чорну раду» у повному обсязі відразу ж після її закінчення письменникові не вдалося, оскільки його було звинувачено в діяльності у Кирило-Мефодіївському братстві. Повністю роман надрукували лише в 1857 році.

У «Чорній раді» Куліш широко представив фольклорний матеріал, з яким ознайомився ще в ранні роки свого життя, тим самим надав твору героїчного та історичного забарвлення. Але насамперед письменник спирався на архівні документи й літописи, прагнучи максимально точно відтворити історичні факти, описати народні звичаї та побут. Разом з тим він творив передусім як художник слова, а не вчений-історик. Письменник з успіхом вдався до художнього вимислу, використовуючи значну кількість архаїчної лексики [38, с. 33].

За допомогою застарілих слів, у повісті реалістично відтворено соціальні суперечності на Україні після переможної визвольної війни і здобуття автономії: між поміщиками і селянами, шляхтою і міщанами, міщанами й козаками, козаками й селянами, запорожцями та городовими козаками, старшиною та рядовим козацтвом. Одним із наслідків цих суперечностей і стала «чорна рада», у якій взяли участь народні низи – «чернь» (звідси й назва ради).

Літературно-поетична традиція надала Кулішеві чималого простору для вияву власного творчого обличчя, особистісного начала. Поетичній збірці «Хуторна поезія» передувало не тільки інтенсивне переосмислення автором

національної історії, а й його літературна, версифікаторська праця: наприкінці 60-х та на початку 70-х років він вправлявся у переспіві Псалтиря, щораз сміливіше намагався відійти від коломийкового розміру й урізноманітнити ритміку і строфіку; у формі віршованої драматичної містерії переробив відому біблійну «Пісню пісень», наполегливо працював над перекладами п'єс Шекспіра.

Вершиною поетичної творчості П. Куліша стала збірка «Дзвін», у якій автор значною мірою продовжив свій віршований памфлет, розробляючи політичний, полемічний і сатиричний стилі української лірики. Він знову закликав очиститись від «руїнних гріхів» і «духом незлобним, умом благородним культурі спасенній» служити, слушно застерігав проти «демона тьми», сваволі низів, проти нових панів і бюрократів, які після перемоги повсталих можуть прийти на зміну старим, скинутим, проти загрози неуцтва і занедбання загальнолюдської моралі [38, с. 21].

«Дзвін», принаймні в ранніх редакціях, став безпосереднім продовженням «Переспівів з великоруських співів» – сам автор засвідчив той факт, що переспівуючи великорущину, набрав охоти і до щиро українського співання, з котрого й вийшов цей «Дзвін».

2.1. Структурно-семантична диференціація архаїзмів

Від того, як зуміє письменник пристосувати мовні засоби, успадковані сучасною поетичною мовою від минулих епох розвитку літературної мови, до вираження нового змісту, насущних проблем сучасності, особистого душевного досвіду, багато в чому залежить художня виразність ліричного твору, його естетичний потенціал.

У зв'язку з цим легко пояснити інтерес до тих лексичних елементів сучасної поетичної мови, за допомогою яких здійснюється її зв'язок

з історичним минулим літературної мови та власне мови поезії, тобто до лексики високою, поетичної, архаїчної.

Варто зазначити, що П. Куліш під час створення повісті «Чорна рада» спирався на історичні пам'ятки, історичні пісні, на перекази, а під час створення поезії письменник писав лише те, що думав. Викладав на папір власне бачення того, що відбувалося в минулу епоху. Незважаючи на те, що автор надавав іронічного забарвлення героям, сатирично зображував вчинки людей тих часів, при цьому він не лукавив ні з собою, ні з читачем. Він був байдужий до адміністративної кар'єри і дешевої популярності, до багатства і «світових утіх».

Варто зауважити, що застаріла лексика, яку застосовує у своїх творах П. Куліш має багатогранну семантику. На відміну від історизмів з властивою їм безпосередньою номінативною функцією, архаїзми використовуються задля створення відповідного стилістичного ефекту, емоційно-експресивного забарвлення, розраховані на забезпечення історичного колориту.

Архаїзми, виділені у мові П. Куліша, ми типологізували на лексико-семантичні (15 %), лексико-словотворчі (20 %), лексико-фонетичні (20 %) та лексико-морфологічні (15 %). До складу архаїзмів ми також зарахували старослов'янізми (30 %).

2.1.1. Лексико-семантичні архаїзми – застарілі значення слів, які зараз уживаються з іншими, сучасними значеннями, їх кількість у творчому доробку П. Куліша складає 15 %. Лексеми цієї групи відіграють важливу роль у сприйнятті твору читачем, адже реалістично відображають специфічний колорит мови, наприклад:

– *Не вонтила вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, не раз чувала про запорозьке характерництво* (1, с. 81), **вонтила** – лексема, яка вийшла з ужитку;

– *Ти ж не раз слобоняв мою голову од смерті* (1, с. 94), де **слобоняти** – «звільняти, рятувати» [7];

– *І обняла Турову голову, і поцілувала його в чуприну* (1, с. 116), де **чуприна** – «Волосся на голові людини, чуб, шевелюра» [7];

– *Чолом, кохана сестро* (1, с. 98), де **чоло** – «верхня частина обличчя людини; лоб» [7];

– *З'їхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчить навзаводи на сивому коні* (16, с. 88), де **навзаводи** – «з максимальною швидкістю; дуже швидко» [7];

– *Стара няня була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трактовати* (1, с. 115), **трактовати** – слово у сучасній мові не вживають;

– *Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім стало* (1, с. 129), де **рундук** – «Прибудова з площадкою і східцями, а подекуди з покрівлею біля входу до будинка» [7];

– *Шкода, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: не хвались, та богу молись* (1, с. 132), **гуторка** – лексема у сучасній українській мові не функціонує;

– *Бачте, як наші бурсаки-спудей біжать за ворота* (1, с. 166), де **спудей** – «учень бурси та інших духовних навчальних закладів» [7].

Аналізуючи лексико-семантичні архаїзми у художніх творах П. Куліша, ми виявили, що у поетичних збірках ця група менш репрезентована, ніж у повісті, і за звучанням значно різняться від сучасних відповідників.

– *Куди, мовляли, ми підемо? глаголи живота вічного імаши* (1, с. 360), де **живот** – «життя»;

– *В страшенних злигоднях двоїстої Руїни останню козаки броню до рук брали* (1, с. 430), де **броня** у значенні «зброя».

Слід зауважити, що без перекладу на сучасну українську мову, ці слова незрозумілі для багатьох читачів, тому можуть виникати труднощі при сприйманні твору, особливо, якщо це прозовий твір.

2.1.2. Лексико-словотворчі архаїзми становлять 15 % від загальної кількості. Досліджувані слова відрізняються від сучасних лексем словотвірними елементами. Письменник у своїх творах широко використовує слова цієї групи, наприклад:

– *Прощай і ти, брате! – обернувся до Петра да й пішов **боржій** із хати* (1, с. 119), де **боржій** – «присл. вищ. ст. до борзо – хутко, швидко» [7];

– *А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; **ячать** здалеку людської голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею* (1, с. 111), де **ячати** – «жалібно кричати, квилити» [7];

– *Горонаху Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко.* (1, с. 98), де **горонаха** – «людина, яка постійно живе в горі, біді» [7];

– *А суддя й собі звонтпив, пане осавуле* (1, с. 141), де **звонтпити** слово, яке не вживається у сучасній українській літературній мові .

– *От що я тобі **пораяв** би* (1, с. 98), де **пораяти** – «дати пораду» [7]; *Не я над ними суддя: все товариство з їм **правуватиметься*** (1, с. 98), де **правуватися** – «судитися, сперечатися з ким-небудь» [7].

Для лексико-словотворчих архаїзмів характерним є те, що їх трактування зафіксоване у словниках на відміну від інших архаїзмів, наприклад:

– *Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися із занепаду, а тим самим **нівечила** і її добробут* (1, с. 359), де **нівечити** – «псувати, руйнувати, знищувати що-небудь» [7];

– *Якому богові угодно од серця серце одривати і з москалями всенародно на край імперії **туряти*** (1, с. 394), де **туряти** – «гнати, ганяти» [7];

– *Тобі, о боже **біснуватий**, в тісних, мов та неволя, штанях що вчив народ марширувати і парив у холодних банях* (1, с. 394), де **біснуватий** – «психічно-хворий, божевільний» [7].

Враховуючи різний час застаріlosti тих чи інших афіксів і словотворчих моделей, слід виявляти особливу обережність у їх стилістичної оцінці в тексті. Слова, які ми внесли до лексико-словотворчих архаїзмів, у ХІХ столітті ще не були застарілими і вживалися письменниками без певного стилістичного відтінку.

2.1.3. Лексико-фонетичні архаїзми мають як лексичні, так і фонетичні особливості, їх кількість у творах Пантелеймона Куліша складає 20 %. Лексеми репрезентованої групи характеризуються тим, що відрізняються від сучасних фонетичним вираженням, наприклад:

– *Як же ти отмеш **дівойку**, не наробивши гвалту* (1, с. 85), **дівойка** – слово у сучасній мові не вживається;

– ***Філозофи** вражі діти* (1, с. 77), **філозофи** – у сучасній українській мові сово не функціонує;

– *Годі, кажу вам, **рюмати**; не де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство* (1, с. 119), де **рюмати** – «плакати» [7];

– *І сотої нема! – закричали всі **гурбою*** (1, с. 127) , де **гурба** – «велике безладне, неорганізоване скупчення людей; натовп» [7];

– *Знайшов би Петро, як **одвітовати** мужиковатому січовому дідові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусив він лучче змовчати, ніж **ізмагатися** без пуття із завзятим дідуганом* (1, с. 119), **одвітовати**, **ізмагатися** – слова, які не вживаються у сучасній мові [7];

– *На лиш надінь відлогу та оцей **персник** про запас візьми, то пройдеши крізь вогонь і воду* (1, с. 167), де **персник** – у сучасній українській мові слово не функціонує;

– *Шрам **ізгодивсь**, щоб везти Петра просто до Хмарища, а Червень запросив гетьмана і всіх при йому значних козаків до себе в гості* (1, с. 94), **ізгодивсь** – слово не вживається у сучасній мові.

– *Тоді я сказав йому просто, що коли б він здобув собі художницький **паишпорт** за границю, то гроші будуть видаватись йому видавцем, як із*

царського скарбу... (1, с. 365), **пашпорт** – у сучасній українській мові слово не функціонує;

– *На ж зеркало всесвітнє, визирайся, збагни, який ти азіат мізерний, своїм розбоєм лютим не пишайся, забудь навіки путь хижацтва скверний і до сем'ї культурників вертайся* (1, с. 386), **сем'я** – слово у сучасній мові не вживається;

– *Брати, забудьмо давні чвари та засвіtimo світло вкупі, щоб хижаки не пирували, як звір вночі на людськiм трупі* (1, с. 399), де **чвари** – «суперечки, сварки, що виникають між людьми через розбіжність у думках, поглядах» [7];

– *Од кoнця до кoнця стрепенуться серця і покинуть свій сон безпробудний* (1, с. 398), **од кoнця** – не вживається у сучасній мові [7];

– *Якому богові угодно од серця серце одривати і з москалями всенародно на край імперії туряти* (1, с. 394), **одривати** – у сучасній українській мові лексема не функціонує, сучасний відповідник – **відривати**;

– *Оце ж перш усього хотіли благочестиві юноші кийвські натхнути духом своєї любові і благоволення луччих людей у панських сім'ях* (1, с. 360), **юноші** – словоформа не вживається у сучасній мові.

Слід зауважити, що значення поданих вище лексем не зафіксовано в словниках, адже вони різняться від сучасних слів лише деякими літерами, тому є зрозумілими для читача. Репрезентована група є широко вживаною письменником як у поетичних, так і у прозових творах.

2.1.4. Лексико-морфологічні архаїзми становлять 15 % від загальної кількості, характеризуються застарілою граматичною формою, наприклад:

– *На Клязьму й на Москву позабігали люде і визирали, хто з киян туди прибуде* (1, с. 417), **люде** – зараз у сучасній мові не функціонує, сучасний відповідник – **люди**;

– *Бо мають всі твої сусіде що назвати своїм, а ти своїм не назовеш нічого* (1, с. 417), **сусіде** – застаріла словоформа, функціонує лише у художніх творах на історичну тематику, в сучасній мові – **сусіди**;

Жидівське *смїттє*, підла грязь корчемна, саможері, сіпаки-гайдамаки (1, с. 439), *смїттє* – словоформа, яка у сучасній мові не вживається, її відповідник – сміття.

У поетичних творах Пантелеймон Куліш досить часто використовує форму дієслова *єси*. Названа словоформа у досліджених нами творах вживається тільки при дієсловах 2-ої особи минулого часу. Наприклад:

– *Що захопив єси серед руїни, забрав усе великий твій добродій* (1, с. 386);

– *Де відбував єси твій іскус науковий і світозарная зоря твоя займалась* (1, с. 428).

Наведені вище словоформи, що вживаються разом з дієсловом минулого часу, нагадують форми перфекта, до складу яких входили два компоненти – активний дієприкметник на *-ль* та дієслово *бути* у формі теперішнього часу (*казаль єсмь, казала єси, казали суть*). Зазначені форми східнослов'янські мови не зберегли.

До складу архаїзмів зараховують також старослов'янізми (слова старослов'янського походження). До цієї групи лексики належать слова, які мають особливості фонетичної будови:

А) неповноголосні звукосполучення *-ла-, -ра-, -ре-*

– *Якийся Петров, підслухавши щось дивне, знайшов собі дорогу до товариства; почав серед нього глаголити ще голосніше про волю України, про московську тісноту і таке інше* (1, с. 372);

– *Мов сном вічним спимо: ні охоти, ні гласу не маєм, коли ж чує від нас хто сумний, тихий глас, в наших співах грізне щось таїться* (1, с. 397);

Б) префікси *во-, воз-*:

– *Спів сей був для неї воістину гуком воскресної труби архангела* (1, с. 359);

– *Возлюби ближнього твого, як сам себе любиш* (1, с. 360);

В) префікс *пре-*:

– *Ні, предок ваш сидить в тасмній **преісподній**, де злість його кипить і полом'єм палає...* (1, с. 396);

Г) структурний компонент складних слів **благо-**:

– *Серед сієї **благодатної** молодіжі з'явився Шевченко, з голосним плечем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами* (1, с. 359);

– *Із сього **благословенного** навіки повабу виникла їх думка – проповідати серед просвіщених панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової* (1, с. 360);

– *Дай очі правнукам хижацьким просвітити, твій розум праведний слітим **благовістити*** (1, с. 385).

У своїх художніх творах П. Куліш звернувся до архаїчної лексики, задля того, щоб надати своїй поезії виразного емоційного забарвлення. Письменник зумів зацікавити читача словами, які є маловідомими у сучасній українській літературній мові. Отже, використані у мові П. Куліша архаїзми називають предмети та явища, що існують і тепер, але вони витіснені з активного вжитку іншими синонімічними словами. Саме це зумовлює доречність функціонування застарілої лексики у творах П. Куліша.

2.2. Семантичні особливості історизмів

У художніх творах Пантелеймона Куліша наявна велика кількість слів застарілої лексики. Причиною цього є, перш за все, час написання творів – ХІХ століття. Звісно ж, словниковий склад мови за цей період хоча й не докорінно, та все-таки змінювався. Одні слова архаїзувалися, перейшли з активної лексики до пасивної у зв'язку з тим, що зникли з побуту й життя людського суспільства позначувані ними предмети, події, явища, поняття, тобто у зв'язку з дією екстралінгвістичних факторів. Інші слова перейшли з активного словника в пасивний або й зовсім зникли із суспільного вжитку, забулися носіями мови через витіснення їх рівнозначними словами, що з тих чи

інших причин виявилися більш прийнятними для називання тих самих предметів, подій, явищ, понять, для вираження тих самих думок, почуттів. Тому у мовотворчості П. Куліша можна знайти значну кількість слів застарілої лексики [16, с. 12 – 13].

Для реалістичного відображення історичних подій, створення живих, правдивих образів героїв попередніх епох письменникові недостатньо вивчити епоху, час, умови та місце у яких розгортаються події. Потрібно знайти мовленнєві засоби, які допоможуть читачеві опинитися у тих реаліях, що описує автор твору. Оскільки принцип історизму художнього відображення передбачає не лише історично-правильне розкриття ідеї, але і точне – у мовному вираженні – її художнє втілення. Тож у повісті «Чорна рада» П. Куліш широко використовує численну і багатоманітну за своїм значенням лексику, характерну для різних сфер життя минулого, а саме історизми. Майже всі описані нами вище семантичні групи історизмів зустрічаються у романі:

1. Слова, що характеризують класову структуру суспільства, соціальний стан, місце людини в суспільстві та суспільні взаємовідносини представників різних верств населення минулих часів. Наприклад: *Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові* (1, с. 96), де **бурмистер** – «голова міської управи в деяких країнах Західної Європи і в давнину в Росії» [7], **князь** – «голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військової дружини, а з розвитком феодалізму — вождь війська та правитель князівства» [7]; *Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії* (1, с. 107), де **пан** – «Поміщик у старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії» [7]; *І та, як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько кланяється, так і ти нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилася гостям і почала застилати стіл білою скатертиною* (1, с. 108), де **рабиня** – «У рабовласницькому суспільстві – представниця експлуатованого класу, людина, яка була позбавлена будь-яких прав і засобів виробництва й перебувала у повній власності свого володаря –

рабовласника» [7]. Історизми цієї групи вжито для передачі побудови тогочасного устрою.

2. Назви колишніх урядових і військових чинів, адміністративних посад; слова, що відбивають структуру козацької військово-адміністративної організації на Україні. Наприклад: *Недовго в ніч гуляли наші **козаки**: поблизу святого міста гуляти довго не годилось* (1, с. 84), де **козак** – «вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників» [7]; *Знов прийде **сотник**, чи **осавул**, чи там який полковий до **полковника*** (1, с. 108), де **сотник** – «особа, яка очолювала сотню обиралася спочатку козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем» [7], **осавул** – «виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад на Україні в XVII—XVIII ст.» [7], **полковник** – «офіцерське звання або чин в армії на ранг нижчий від генерал-майора» [7]; *А за щоб же мене обрали **отаманом**?* (1, с. 108), де **отаман** – «виборний або призначений ватажок козацького війська» [7]; *Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довговусий дідуган, із своїм **чурою*** [16, с. 110], де **чура** – «На Україні в XVI — XVIII ст. — зброєносець у козацької старшини» [7]; *Он, бачите, – каже Гвинтовка, – ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські **кушнірі** да **салогуби*** (1, с. 106), де **кушнір** – «фахівець, що вичиняє хутро із шкури та шиє хутрянні вироби» [7]; **салогуб** – «міщанин; торговець» [7]. Слова цього виду вжито для точної передачі посад героїв.

3. Назви старовинної зброї, амуніції, військових регалій. Наприклад: *Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив **шаблю**, допавсь коня, скочив на нього охляп* (1, с. 87), де **шабля** – «холодна, кавалерійська зброя з зігнутих сталевим лезом і гострим кінцем» [7]; *А є в нас, коли хочеш, турецькі **запоясники**, **кинджали**, однакі завдовжки і одного майстра* (1, с. 443), де **запоясник**, **кинджал** – «холодна зброя у вигляді гострого з обох боків клинка, що звужується до кінця» [7]; *Ви знаєте всі старовинні звичаї і порядки – судіть, як самі знаєте, а моє діло махнути **булавою**, да й нехай по тому буде* (1, с. 125),

де **булава** – «палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка була колись військовою зброєю» [7]; *Козацький бунчук переважає бурмистерську патерицю* (1, с. 111), де **бунчук** – «булава з металевою кулькою на кінці і прикрасою-китицею з кінського волосу» [7]; *Що ви, – каже, – лагодите чересла чи лемеші?* (1, с. 100), де **чересло** – «вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем» [7], **леміш** – «частина плуга або іншого землерийного знаряддя, що підрізує шар землі знизу» [7]; *У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни – ніхто тобі ложкою очей не поротиме* (1, с. 89), де **ратище** – «спис» [7]; *Поперед усіх поспішав Сомко; за ним паволоцький Шрам; за ним ще з півдесятка комонників* (1, с. 89), де **комонник** – «вершник» [7]; *Піхота з пицаллю поміж гарматами, а коминник по стрілах* (1, с. 149), **пицаль** – «Старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю» [7].

4. Назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, які вийшли з ужитку. Наприклад: *У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було, мов в позичене* (1, с. 40), де **жупан** – «старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти» [7], **шаровари** – «широкі штани особливого крою, які перев. заправляють у халяви» [7]; *Одні ж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тільки декотрі держуть рушниці да коси на плечах* (1, с. 133), де **кармазин** – «старовинне дороге темно-червоне сукно» [7], **каптан** – «старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами» [7], **сіряк** – «старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна» [7]; *Але ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною – усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й келемами, готові до бою* (1, с. 133), де **панцир** – «частина старовинного, звичайно металевого, бойового спорядження, яке захищало тулуб воїна від ударів холодної зброї» [7], **мисюрка** – «кільчаста сітка шолома» [7], **шабля** – «холодна, кавалерійська зброя з зігнутих сталевим лезом і гострим кінцем» [7].

5. Назви старовинного посуду, одиниць виміру і ваги; назви старовинних монет, грошових одиниць; назви професій. Наприклад: *Черевань собі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком: «Щоб нашим ворогам було тяжко!»* (1, с. 76), де **кубок** – «великий келих; чара» [7]; *Не раз я насипав йому шапку **талярами**, так ідучи й витрусить на порозі* (1, с. 83), де **таляр** – «старовинна срібна монета, що була в обігу в Німеччині, Чехії, Італії та ін., а також на Україні» [7]; *Ніхто не скаже, коли почалося козацьке лицарство* (1, с. 125), де **лицарство** – «збірн. до лицар – західноєвропейський середньовічний феодал, який належав до військово-дворянського стану» [7]; *Скоріш у мене волосся на долоні виросте, ніж переяславський **крамар** буде гетьманом* (16, с. 125), де **крамар** – «Той, хто займається приватною торгівлею як професією» [7]. Слова цієї групи вжито для передачі побуту людей XVII – XVIII століття.

Аналізуючи історизми у повісті «Чорна рада» П. Куліша, ми виявили, що письменник вживає репрезентовану лексику за якою ми можемо визначити час та епоху, відтворити культурно-побутовий колорит зображуваної епохи, намалювати портрет історичного персонажу. У досліджуваному творі застаріла лексика уведена до мови персонажів, до авторського мовлення. Історизми у невластивій мові поглиблюють психологічну характеристику героїв, дають оцінку подіям, історичним особам устами автора й устами персонажа.

Дещо іншого відтінку застаріла лексика надає ліричному твору, а саме виступає засобом створення певного колориту, сприяє широкому відтворенню зображуваного періоду історії українського народу, передає настрої автора і його ставлення до висловлюваного чи описуваного. Тож, з метою всебічного відтворення колориту далекої історичної епохи у поетичних збірках «Хуторна поезія» та «Дзвін» П. Куліш використовує численну та різноманітну за своїм значенням лексику, яку ми виокремили теж у такі семантичні групи:

1. Слова, що характеризують класову структуру суспільства, соціальний стан, місце людини в суспільстві та суспільні взаємовідносини представників різних верств населення минулих часів. Наприклад: *Не стукаюсь я до царя*

й цариці у чотирнадцять золотих воріт: про мене, до їх пишної столиці позаростав би вже травою й слід (1, с. 386), де **цар** – «володар якої-небудь країни (як загальна назва, не титул)» [7]; *Душе моя! Де цар умом сіяє, ти, мов раба, готова там служити* (1, с. 387), де **раба** – «представниця експлуатованого класу, людина, яка була позбавлена будь-яких прав і засобів виробництва й перебувала у повній власності свого володаря – рабовласника» [7]; *Оце ж ви перш усіх її й закреслили, самі ж були з дідів і предків кріпаки* (1, с. 414), де **кріпак** – «особисто залежний від поміщика й прикріплений до земельного наділу селянин» [7]; *Про «душманів»-ляхів один одного душили і рідний край в ясир татарам оддали* (1, с. 414), де **ясир** «бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі з XV до 60-х років XVIII ст.» [7]; *Щасливі воїни, великі економистини ума в панах і в мужиках* (1, с. 415), де **пан** – «поміщик у старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії» [7]. Історизми цієї групи вжито для передачі побудови тогочасного устрою, максимально точно відображають колорит минулої епохи.

2. Назви колишніх урядових і військових чинів, адміністративних посад; слова, що відбивають структуру козацької військово-адміністративної організації на Україні. Наприклад: *Скрутить ченця, що з жиру біснувався, боярина, стрільця і козака* (1, с. 387). де **боярин** – «У Росії до Петра I - особа, що мала найвищий стан, звання серед службовців» [7], **стрілець** – «У Російській державі XVI–XVII ст. – воїн особливого постійного війська» [7], **козак** – «вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників» [7]; *Як би хотілося писакам суєсловим, і визволили мир з великої біди* (1, с. 415), де **писака** – «людина, що професійно займається писанням, складанням паперів, прохань і т. ін., писець» [7]; *Мов той ратай, зерно насущне сіє в полі, так школами вони все царство засівали* (1, с. 416), де **ратай** – «плугатар, орач» [7]; *Де був еси, як тридцять три побіди зробив гетьман із нами над хижачством* (1, с. 434), де **гетьман** – «У XVI ст. –

виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, з XVII ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та верховний правитель України» [7]. Слова цього виду вжито для точної передачі посади людини та визначення місця людини у суспільстві.

3. Назви старовинної зброї, амуніції, військових реалій. Наприклад: *Що не здобув еси мечем серед Руїни, все взяв у тебе з рук премудро твій добродій: шукаєш помацки десь іншої Вкраїни і з материзною ховаєшся, мов злодій* (1, с. 430), де **меч** – «старовинна холодна зброя у вигляді двосічного прямого довгого клинка з рукояткою» [7]; *Над ним безсудна шабля не блискає; козак не п'є горілки разом з кров'ю і паненят Орді не поставляє* (1, с. 431), де **шабля** – «холодна, кавалерійська зброя з зігнутих сталевим лезом і гострим кінцем» [7]; *А в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстра* (1, с. 443), де **запоясник, кинджал** – «холодна зброя у вигляді гострого з обох боків клинка, що звужується до кінця» [7]; *Ви знаєте всі старовинні звичаї і порядки – судіть, як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, да й нехай по тому буде* (1, с. 445), де **булава** – «палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка була колись військовою зброєю» [7].

Якщо брати до уваги склад історизмів у повісті «Чорна Рада» та склад історизмів у поетичних збірках «Дзвін» та «Хуторна поезія», то можна зазначити, що у повісті письменник значно частіше використовує історизми. Це можна пояснити тим, що мета застарілої лексики у повісті – реалістично відтворити історію минулої епохи, зобразити колорит тієї доби, а мета застарілої лексики у поезії – надати емоційного забарвлення розповіді про історію народу.

Представлені у роботі історизми є основним засобом для відтворення та відображення всіх сфер тогочасного соціального життя українського народу. Тобто хронізми представляють велику кількість виділених нами семантичних груп, а саме: слова, що характеризують класову структуру суспільства, соціальний стан, місце людини в суспільстві та суспільні взаємовідносини представників різних верств населення минулих часів; назви колишніх

урядових і військових чинів, адміністративних посад; слова, що відбивають структуру козацької військово-адміністративної організації на Україні; назви старовинної зброї, амуніції, військових регалій; назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, які вийшли з ужитку; назви старовинного посуду, одиниць виміру і ваги; назви старовинних монет, грошових одиниць; назви професій.

Підсумовуючи зазначене, можна стверджувати, що історизми не обслуговують сучасні сфери життя українців, а тісно зв'язані з історичною долею нації, відбивають її суспільне життя, розвиток культури, ідеологію, побут; відтворюють реалії минулого, цим самим допомагаючи збагнути поведінку, думки та емоції кожного з героїв.

Висновки до другого розділу

Застарілі слова використовуються у художніх творах для реалістичного змалювання минулих подій і явищ відтінку старовини. Тому ця лексика вводиться у мову тільки окремими елементами – словами або фразеологічними зворотами.

Головна різниця між історизмами та архаїзмами полягає у тому, що історизми не мають сучасних абсолютних синонімів і відносяться до іншої не сучасної лексичної системи. До історизмів однаково належать слова, які перестали функціонувати і двадцять років тому, і декілька століть. Для архаїзмів встановлюється синонімічна співвідносність із сучасними словами, яке базується на сучасному вживанні архаїчних слів. Встановлення синонімічного зв'язку можливе лише в середині однієї лексичної системи. Тому архаїзми відносять до системи сучасної української мови.

Архаїзми у художньому тексті перебувають у актуальнішій стилістичній позиції, ніж історизми, тому що на фоні своїх нейтральних синонімів їх незвичайність, експресивність здаються більш випуклими, і стилістичний вибір падає переважно на архаїзми.

Аналізуючи мовотворчість П. Куліша, ми виокремили такі семантичні групи історизмів: слова, що характеризують класову структуру, соціальний стан, місце людини в суспільстві та суспільні взаємовідносини представників різних верств населення минулих часів; назви колишніх урядових і військових чинів, адміністративних посад; слова, що відбивають структуру козацької військово-адміністративної організації України; назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, які вийшли з ужитку; назви старовинного посуду, одиниць виміру і ваги; назви старовинних монет, грошових одиниць ; назви професій.

Архаїзми, виділені в творчому доробку П. Куліша, ми типологізували на лексико-семантичні, лексико-словотворчі, лексико-фонетичні та лексико-морфологічні. До складу архаїзмів ми також зарахували старослов'янізми. Порівнюючи наявність застарілої лексики у художніх текстах П. Куліша ми дійшли висновку, що письменник вживає історизми переважно у прозовому творі, а архаїзми у поетичних творах. Це пояснюється тим, що історизми допомагають автору якнайкраще відтворити події минулих років, а архаїзми використовуються задля створення відповідного стилістичного ефекту, емоційно-експресивного забарвлення, розраховані на забезпечення історичного колориту.

Підсумовуючи зазначене, можна стверджувати, що архаїчна лексика, яка представлена у історичних творах, виконує різні функції: інформативну, емотивну, номінативну, експресивну. Усі вони допомагають краще зрозуміти головних героїв, їхні думки та переживання, почуття та дії, виявивши позицію автора до зображуваних подій.

РОЗДІЛ 3

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ П. КУЛІША

Розвиток мови шляхом прогресу знаходиться в прямій залежності від розвитку мислення, від життєвої практики, що ускладнюється, від форм спілкування, від історичного розвитку носія мови – народу. Мова – це хранителька історичної пам'яті народу. Вона не просто його супутниця на історичних шляхах розвитку, а й діяльна сила, від якої значною мірою залежить вибір цих шляхів. Мова забезпечує «часову тяглість і безперервність життя, збереження органічності і оригінальності світосприймання етносу при зміні його історичних форм». Інакше кажучи, якщо у зв'язку з розвитком суспільства прогресує мислення людей, мова не може залишатись «байдужою» до цього руху по шляху прогресу. Вона також прогресує у своєму розвитку і удосконалюється.

Застарілі слова як компонент мови володіють значними стилістичними можливостями. Стилiстичні функції застарілих слів виявляються у максимальній реалізації цих можливостей у контексті. Наявність застарілих слів у тканині художнього твору, взаємодія та співвіднесеність їх з іншими словами на різних рівнях є виявом стилістичного функціонування застарілої лексики в контексті творів сучасних прозаїків.

Головною причиною звернення письменників до застарілих слів є здатність цих слів набувати у контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також здатність сполучатися у деяких випадках з нейтральними лексемами різних функціональних стилів. Головне завдання таких слів – емоційно впливати на читача.

При аналізі стилістичних функцій застарілих слів необхідно розмежовувати історизм та архаїзми. Розмежування це здійснюється у залежності від причин старіння. Функції архаїзмів дуже різноманітні, і саме поняття архаїзм потребує деякого уточнення. Цей термін поєднує різноманітні

поняття. Різноманітні шляхи розвитку лексики. Увесь час іде процес втрати мовою одних слів і появи в ньому інших, одні слова виходять з тих чи інших причин з ужитку і можуть взагалі «випасти» з мови, інші ж, з'явившись, починають відігравати важливу роль у живому спілкуванні, завойовують собі поступово міцне місце у мові. Ці процеси мають місце і у російській, і в англійській мовах. З одного боку, слово може «застаріти» саме по собі, тобто виявитися витісненим з живого вживання іншим синонімічним йому словом чи словами, з іншого боку, воно може «застаріти» у тому сенсі, що з живого вжитку випадає позначається цим словом предмет; в цьому випадку, на відміну від перших, витіснення слова синонімами, заміни його іншими словами не відбувається. Хоча ніби результат в цьому випадку буде один і той же, (слово вийде з живого вжитку), ці два випадки слід ретельно розрізняти.

До архаїзмів відносять слова і вирази, які застаріли і не використовуються у сучасній мові тому, що мають відповідні «сучасні» синоніми. З іншого боку, до архаїзмів відносять такі слова, які синонімів не мають тому, що поняття, висловлені цими словами, перестали грати будь-якої ролі у сучасному житті суспільства. Ці слова не зникають із словникового складу мови, вони тільки обмежені в своєму вжитку сферою історичних романів, нарисів і досліджень з історії відповідних періодів.

3.1. Функції архаїзмів

У творчому доробку Пантелеймона Куліша наявна велика кількість архаїзмів, особливо широко письменник використовує архаїзми в поетичних творах, а саме в збірках «Дзвін» та «Хуторна поезія». Архаїзми у тексті виконують різні стилістичні функції: служать засобом відтворення колориту минулих віків, надають урочистості, схвильованості, піднесеності, вживаються для змалювання побуту, для мовної характеристики героїв, створення фальшивого пафосу, комічних ситуацій, іронії, сатири і сарказму; відображають емоції, думки та поведінку героїв, їхні стосунки між собою.

Архаїзми найбільш чітко закріплені за певною історичною епохою. Вони виступають у тексті в ролі темпорального показника, що відносить зміст твору до певного реального часу, тобто в ролі тих особливих мовних засобів, що співвідносять зміст тексту з певним реальним часом.

П. Куліш у своєму творі широко використовує архаїзми різних видів: лексико-семантичні, лексико-словотворчі, лексико фонетичні, лексико-морфологічні. Кожна з названих груп архаїзмів виконує у творах стилістичну функцію. Розглянемо функції цих груп детальніше.

Лексико-семантичні архаїзми відіграють важливу роль у сприйнятті твору читачем, адже реалістично відображають специфічний колорит мови, наприклад: *Того ж сталося так, що вдавсь єси благий, а про благого всяк, хто тільки в вічі гляне, вже й думає, що він – звиняй за се – дурний* (1, с. 461); *Оце ж блажен єси, коли за твій глагол, за істину тебе лихі возненавидять, – коли й тума-Москва рече, що ти хахол, коли за подвиги твої тебе зобидять* (1, с. 447); *Ось на **ралець** тобі Куріпочку приніс* (1, с. 459). Лексико-семантичні архаїзми також надають відтінку схвильованості, наприклад: *З'їхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчитьсь **навзаводи** на сивому коні* (16, с. 88); надають урочистого забарвлення : *Я не палю на **капищах** кадила, **не чаю** від покійників чудес, що **чернь** важкими **шатами** окрила і низвела на **торжище** з небес* (1, с. 86); *Де полотно пензльоване співає, очам про всі дива краси таємні, і вищу **ліпому** небес являє* (1, с. 392); *Гряди во тьмі до нас, пекельний царю слави, і внівець обертай **благі** діла Господні* (1, с. 396).

Лексико-словотворчі архаїзми відрізняються від сучасних відповідників, архаїзми цієї групи мають за мету найточніше передати реалії тогочасної доби, наприклад: *Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її підняти з занепаду, а тим самим **нівечила** і її добробут* (1, с. 359); найяскравіше відобразити місце знаходження людини, наприклад:

Горонаху Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко (1, с. 98); охарактеризувати мовні особливості особи, наприклад: *А суддя й собі звонтпив, пане осавуле* (1, с. 141); виразити емоції персонажа, наприклад: *І як ще раз уночі з ножами в зубах перепливали річку та сповняли у ворожому таборі криваву мсту* (1, с. 514); змалювати повсякденне життя героїв, наприклад: *А по церквах «на славній Україні», мов по шинках, бряжчало талярами* (1, с. 384); передати характер персонажів твору та особистісні якості героїв, наприклад: *Тобі, о боже біснுவатий, в тісних, мов та неволя, штанях що вчив народ марширувати і парив у холодних банях* (1, с. 394), *«Нехай раби про тебе трублять брехню у труби золотії: їх черті в пеклі приголублять, порадики катюг лихії* (1, с. 394).

Лексико-фонетичні архаїзми мають як лексичні, так і фонетичні особливості. Архаїзми зазначеної групи виконують функцію створення колориту свого часу, реального відтворення тогочасної мови, а також виступають мовним засобом соціальної характеристики персонажів, наприклад: *Ти наш, дарма що між бояр кудластих на світ родивсь, як між ведмедів диких* (1, с. 390); *Той дух, що всю Ляхву одвадив од латини, статарену Москву – од нагинання спини* (1, с. 418); *Сього гріха Москва нам не прощає, над нас киргиз, колмиків прекладає* (1, с. 419); *І славу древню Руської Землі знов сяєвом освітили* (1, с. 423); *Куріпочка ж ряба весь рай обскотала, щоб знали праведні, яке воно добро : знесла-бо золоте їєчко й з'ясувала, що ціле царствечко в Надібці тій було* (1, с. 467); *Туди й вони плвуть по морю віковичнім, по морю справді вже без краю й без кінця* (1, с. 464);

Зазначена група архаїзмів репрезентує також ставлення людей один до одного, наприклад: *Ти, мов свиня, гризеш і рвеш коріння у дуба, що тебе годує жолудьми, не дбаючи, ким наше покоління, якими убезпечене людьми* (1, с. 387); емоції та почуття, наприклад: *Закинув німець мережі й там ловецькі, де помиливсь одважний розум шведський* (1, с. 419); змальовує сімейне життя: *Мій синочку! Се ж ти! (став янголя Дід звати.) Ходи, на рученьках тебе*

підержу я!» – «Моя дитинонько! (заголосила мати) тепер ми вкупці всі, Господня ми сем'я (1, с. 466).

Лексико-морфологічні архаїзми є засобом вираження експресії у творі. Архаїзми цієї групи відображають емоційний стан героїв, їхні переживання, наприклад: *За віщо?* (1, с.387); *Бо ж мусимо бути всі **яко** єдине тіло* (1, с. 431); *Ти, мов свиня, гризеш і рвеш коріння у дуба, що тебе годує жолудьми, не дбаючи, ким наше **покоління**, якими убезпечене людьми* (1, с. 387); *Позасідали вас лукаві дуки, пішло моє святе **насліддє** різно* (1, с. 432); допомагають краще зрозуміти поведінку та думки героїв, наприклад: *Як гайдамак-писак почезне **міркуваннє**, постане у віках грядущих **дивуваннє*** (1, с. 432); *Дурні були собі, дарма що в школі вчилися і знали **люде** їх далеко по торгах, друковане й ручне письмо читать навчилися* (1, с. 460).

Зазначена група архаїзмів надає відтінку минулих часів та особливостей подій, що змальовуються, наприклад: *Що не здобув **єси** мечем серед Руїни, все взяв у тебе з рук премудро твій добродій: шукаєш помацки десь іншої Вкраїни і з материзною ховаєшся, мов злодій* (1, с. 430); *Ти, що **постав єси** з безумної одваги гірких п'яниць, сіпак і розбишак великих* (1, с. 430); *Того ж сталося так, що **вдавсь єси** благий, а про благого всяк, хто тільки в вічі гляне, вже й думає, що він – звиняй за се – дурний* (1, с. 430).

Головною причиною звернення П. Куліша до репрезентованої групи слів є здатність цих слів набувати у контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також здатність сполучатися у деяких випадках з нейтральними лексемами різних функціональних стилів. Головне завдання таких слів – емоційно впливати на читача.

Дослідження стилістичних функцій старослов'янїзмів у художній літературі дозволяє окреслити їхній функціональний статус в українській літературній мові періоду її формування й активного розвитку. Як специфічний різновид архаїзмів старослов'янська лексика набула ряду особливих функцій, пов'язаних не лише з семантикою кожного окремого слова, а й з її стилістичним призначенням.

Поряд із живою українською мовою П. Куліш досить широко використовує у своїх творах елементи церковнослов'янської мови. Вживання ним старослов'янizmів повністю відповідає його творчій манері правдивого зображення життя, а отже, й відтворення народного мовлення, не позбавленого старослов'янських лексем. Це і релігійні роздуми, звернення до Бога, промови священнослужителів з вживанням окремих груп цієї лексики. Разом з тим його твори не позбавлені використання названих слів не тільки для відтворення буденного життя. Мові його творів властиві іронія, гумор, створені на основі використання старослов'янizmів.

Урочистого забарвлення повісті «Чорна Рада» П. Куліш досягає цитуванням церковнослов'янською мовою молитви, де змальовується момент каяття Кирила Тура після суду запорожців: *Смутно похилив голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивувався): **Чрево** моє, **чрево** моє болить мені, смуцається душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, **яко глас труби** услишала душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти імам **бжащих**, **слищ глас трубний**? Понесе возді людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, **єже творити злая**; **блага же творити не познаша** (1, с. 131).*

З повагою П. Куліш ставиться до християнської віри, називає її благочестивою: *А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Вкраїні прищепити і не в одну церкву попом уніата, на огиду людям, поставили; віру **благочестиву** мужицькою вірою назвали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали (1, с. 38). З великою пошаною письменник змальовував людей, які мали безпосереднє відношення до церкви, надавав стилістичного забарвлення місцевості, де знаходилася церква: *Святий **город** сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не те що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що загледіло око в Києві, усе горіло, мов парча **золототканая**. Прочане **перехрестились і сотворили молитву** (1, с. 42).* Так, надання повноголосому композиту морфологічних ознак повного дієприкметника зближує його із*

старослов'янiзмами, що сприяє увиразненню урочистості епітета *золототканая*.

Іронічного ефекту надають твору лексеми з початковою сполукою **-ра-**: *Душе моя! Де цар умом сіяє, ти, мов **раба**, готова там служити* (1, с.387); з префіксом **пре-**: *Ні, предок ваш сидить в таємній **преісподній**, де злість його кипить і полом'єм палає* (1, с. 396).

Урочисто-піднесеного тону надають слова зі сполуками **-ра-, -ре-, -ла-, -ле-** між приголосними в коренях слів або у префіксах: *Де право те, чи на Сінаї, чи на Голгофі **оглашалось**, щоб рідне слово в ріднім краї розлукою з людьми каралось* (1, с. 394); *Який пророк ветхозавітний, який апостол **благодати**, який Мінос, мудрець всесвітній, звелів за се в темницю брати* (1, с. 394); *Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами і **хрестами**, горами і будинками* (1, с. 42).

Для творів П. Куліша було притаманне використання поетичної, народно-поетичної, високої, урочистої, книжної, архаїчної лексики, а також – широкий аспект вживання старослов'янiзмів саме зі стилістичною метою. Оскільки старослов'янська мова була мовою церковних відправ, її елементи асоціювали з божественним началом. Тому переважало вживання її з такою важливою стилістичною настановою, як надання урочисто-піднесеного тону. Отже, можна зробити висновок, що у творах письменників ХІХ ст. старослов'янiзми вживалися переважно з такою стилістичною метою: індивідуалізація мови персонажів, створення урочисто-піднесеного звучання тексту, досягнення сатиричного, гумористичного та іронічного ефекту, стилізація мови твору під мовний колорит епохи.

Дослідивши архаїзми у творах П. Куліша, ми дійшли висновку, що усі архаїзми, які представлені у творі, виконують різні функції. Інформативна полягає у передаванні в процесі спілкування одне одному певної інформації про позамовну дійсність, репрезентативна – у відображенні об'єктивної реальності, тобто позначає та називає речі та предмети. Для вираження даної функції потрібна регулярність, однотипність мовних засобів. Емотивна, мовлення якої

характеризується нерегулярністю, різнотипністю та різноманітністю, що відображає почуття та емоції головних героїв та переживання автора за них, та експресивна, що полягає у відображенні особистості у тексті, який створений цією особистістю, тобто створює образ мовця. Усі вони допомагають краще зрозуміти головних героїв, їхні думки та переживання, почуття та дії, виявивши позицію автора до зображуваних подій.

Аналізуючи стилістичні функції застарілих слів у художній мові, не можна не враховувати і того, що їх вживання в окремих випадках може бути обумовлено особливостями авторського задуму, індивідуальними уподобаннями письменника. Причини появи архаїзмів (на відміну від історизмів) – у розвитку мови, у відновленні її словника: на зміну одним словам приходять інші.

3.2. Функції історизмів

П. Куліш в своїх історичних творах надає великого значення історизмам. Саме завдяки історизмам письменник реалістично зображує події минулого, змальовує образи історичних осіб, описує факти тодішніх часів. Історизми у творах письменника виступають у ролі мовних засобів, без яких неможливо дати правдиву соціальну характеристику суспільства певного історичного періоду, відтворити культурно-побутовий колорит зображуваної епохи: *Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана, хоть він був юнак уродливий, да не проти Самка* (1, с. 70); *Не вадило б і не панам, – одвітує Шрам, – не видало б і не мужам совіта знати, що король тут – тіло, а краля – так се душа* (1, с. 51); *І так, як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько поклоняється, так і та нещаслива княгиня, догоджуючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям* (1, с. 108); *Інші значнії люде, старшина й шляхта, покидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробирались* (1, с. 154).

Імена і прізвища людей використовуються письменником як засіб створення урочистості, піднесеності у зображенні сучасних авторів подій, у змалюванні подвигів героїв-сучасників: *Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну: аж чує, що князь у Зінкові* (1, с. 96); *З'їхавши на високий крес, озирнувся Кирило Тур, аж під гаю хтось мчить навзводи на сивому коні* (1, с. 88); *Брюховецького величали другим Хмельницьким, що іще раз стає за Україну супротив її ворогів і дарує мирові волю* (1, с. 121).

Іронічно змальовує автор персонажів твору, ретельно вказуючи на їх зовнішність та поведінку: *Звався Божим Чоловіком сліпий старець-кобзарь. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені* (1, с. 43); *У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те було мов, в позичене* (1, с. 40); *Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так, отже, захотілось на старість гетьмановати* (1, с. 45); *Дома, у Січі, ходять у семеряжках да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саети, горілка, меди, пива так за їми вкучках і їздять, – хто стрінеться, усякого частують* (1, с. 64); *Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на нього охляп* (1, с. 87).

Як засіб створення пафосу П. Куліш змальовує старовинний посуд та інші побутові речі: *Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано* (1, с. 49).

Історизми також надають відтінок схвильованості: *Хто б і не письменний був, так, дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейдони, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава – усе воно суєта суєт: і шабля й булава*

з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками (1, с. 69).

Основне функціональне призначення проілюстрованих історизмів полягає у тому, аби репрезентувати відповідну назву колишніх історичних реалій, тобто вони виконують здебільшого функцію номінації. Їхня матеріальна форма вираження вживаються переважно письменниками в історичних творах. Через те, що застарілі слова рідко вживані у мові, вони яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноновживаним лексемам, і тому вносять у текст певне емоційне напруження.

Висновки до третього розділу

Застаріла лексика П. Куліша досить різноманітна. Автор надає їй різні відтінки значень, і все це завдяки тому, що у власній мовотворчості автор майстерно й вміло використовує їх найрізноманітніші варіації. Більша частина архаїчної лексики за своїм значенням загальновідома (семантику слова можна знайти в словнику), а за будовою проста. Специфіку архаїчних конструкцій П. Куліша становить характер вираження їх компаративних відношень. Залежно від належності цих засобів до певного мовного рівня виокремлюємо лексичні, словотворчі та фонетичні засоби вираження категорії архаїзмів у художньому мовленні письменника.

Хронологічно маркована лексика не створює відчуття архаїчності мови романів, а лише є мовними натяками на зображуваний час. Її вживання дає змогу наблизитися та зрозуміти загальний характер цілої епохи, її мову.

Віднесеність застарілої лексики до категорії стилістично відзначених слів зумовлена тим, що вони несуть на собі особливий стилістичний відтінок – відбиток застарілості. Через те, що застарілі слова рідко вживані у мові, вони яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноновживаним лексемам, і тому вносять у текст певне емоційне напруження.

Архаїзми в художньому тексті перебувають у актуальнішій стилістичній позиції, ніж історизми, тому що на фоні своїх нейтральних синонімів їх незвичайність, експресивність здаються більш випуклими, і стилістичний вибір падає переважно на архаїзми.

Архаїзми, введені письменником в історичні романи, стилістично різноманітні і виконують різні стилістичні функції, які тісно пов'язані зі стилістичною забарвленістю цих слів. Такий немалий арсенал виразливих засобів архаїзмів, майстерність їх застосування, органічність у літературному тексті вказують на своєрідність стилю українського письменника-прозаїка.

Рідкісне поетичне багатство, різноманітність, різноплановість архаїчних форм, що спостерігаємо у П. Куліша, – і є параметром власне його творчого методу.

Таким чином, можна зробити висновок, що у творах П. Куліша застаріла лексика вживалася переважно з такою стилістичною метою: індивідуалізація мови персонажів, створення урочисто-піднесеного звучання тексту, досягнення сатиричного, гумористичного та іронічного ефекту, стилізація мови твору під мовний колорит епохи.

ВИСНОВКИ

Опрацювавши літературу з теми дослідження, ми з'ясували, що лексика української мови постійно змінюється, безперервно збагачується, оновлюється. Лексикологією називають словниковий склад мови, причому, коли говорять про словниковий склад мови, мають на увазі слова в їх індивідуальних значеннях. Кожне слово є позначенням певної реалії, яке має здатність позначати ті або ті предмети, ознаки, явища дійсності та характеризує слова як одиниці лексики.

Лексична система, як і мова загалом, постійно змінюється, одні слова зникають, інші – з'являються. Саме ці процеси і відбиваються на словниковому складі української літературної мови. Словниковий склад мови умовно поділяють на активний і пасивний. В активний словник входять слова, що часто вживаються та добре відомі носіям мови. Пасивний словник складається зі слів або застарілих, або, навпаки, тих що тільки з'явилися і тому не ввійшли в активний словник та не стали загальноживаними. Серед застарілих слів розрізняють історизми та архаїзми.

Історизми – це застарілі слова, що позначають назви зниклих із сучасного життя предметів, явищ, понять. Вони можуть бути пов'язані з досить віддаленими епохами та з подіями, що відбулися нещодавно. Причини появи історизмів пов'язані насамперед зі змінами побуту, звичаїв, з розвитком науки, техніки, культури. На зміну одним речам приходять інші, а разом з ними і слова.

Історизми не обслуговують сучасні сфери життя українців, а тісно пов'язані з історичною долею нації, відбивають її суспільне життя, розвиток культури, ідеологію, побут; відтворюють реалії минулого, цим самим допомагаючи збагнути поведінку, думки та емоції кожного з героїв повісті П. Куліша «Чорна Рада» та надати емоційно-зabarвленого колориту образам, що змальовуються у поетичних збірках «Дзвін» та «Хуторна поезія».

Проаналізувавши роль архаїчної лексики в художніх текстах П. Куліша, ми змогли переконатися, що основні їх функції в літературному творі – це інформативна, репрезентативна, експресивна та функція стилізації мови.

Застарілі слова, у яких є сучасні синоніми, що замінили їх у мові, називаються архаїзмами. Архаїзми принципово відрізняються від історизмів. Якщо історизми – це назви застарілих предметів, то архаїзми – це застарілі найменування цілком звичайних предметів і понять, з якими ми постійно зустрічаємося в житті. Як стилістичний засіб архаїзми традиційно використовуються в художній літературі для відтворення історичної реальності й тогочасної мови героїв, для надання мові урочистості, піднесеності, для характеристики негативних явищ, як засіб створення іронії, сатири та сарказму. Архаїзми, що поповнили пасивний склад лексики, додають мові піднесене, урочисте звучання.

Численну групу у творі складають семантичні архаїзми, що виконують репрезентативну функцію. Архаїзація одного зі значень слова – дуже цікаве явище. Результатом цього процесу є виникнення семантичних, або значеннєвих, архаїзмів, тобто слів, вжитих у незвичайному для нас, застарілому значенні. Знання семантичних архаїзмів допомагає правильно розуміти мову письменника. Застарілі слова відрізняються один від одного за ступенем архаїчності: одні ще функціонують у мові, а є й такі, що зовсім забуті.

П. Куліш досить широко використовує у своїх творах елементи церковнослов'янської мови. Вживання ним старослов'янізмів повністю відповідає його творчій манері правдивого зображення життя, а отже, й відтворення народного мовлення, не позбавленого старослов'янських лексем. Це і релігійні роздуми, звернення до Бога, промови священнослужителів з вживанням окремих груп цієї лексики. Разом з тим його твори не позбавлені використання названих слів не тільки для відтворення буденного життя, але й для реалістичного змалювання подій тих часів.

Порівнюючи наявність застарілої лексики в художніх текстах П. Куліша, ми дійшли висновку, що письменник вживає історизми переважно у прозовому

творі, а архаїзми у поетичних творах. Це пояснюється тим, що історизми допомагають автору якнайкраще відтворити події минулих років, а архаїзми використовуються задля створення відповідного стилістичного ефекту, емоційно-експресивного забарвлення, розраховані на забезпечення історичного колориту.

Досліджуючи стилістичні функції застарілих слів у художній мові, не можна не враховувати і того, що їх вживання в окремих випадках може бути обумовлено особливостями авторського задуму, індивідуальними уподобаннями письменника. Причини появи архаїзмів (на відміну від історизмів) – у розвитку мови, у відновленні її словника: на зміну одним словам приходять інші.

Під час аналізу творчого доробку П. Куліша ми виявили, що при змалюванні далеких часів та відтворенні колориту давніх епох історизми виконують функцію спеціальної лексики: виступають як певні значення, що не мають конкуруючих еквівалентів. У досліджуваних текстах підкреслюється домінування функції історичної стилізації, виконуваної всіма розглянутими історизмами. Настільки ж часте звертання до власне-лексичних архаїзмів. Це дозволяє стверджувати, що вони усвідомлювались П. Кулішем як один з головних засобів створення більш виразних індивідуальних художніх образів. На основі досліджених архаїзмів та історизмів ми уклали картки, що послуговували основою для словника, який на конкретних прикладах ілюструє функціонування застарілої лексики у художніх текстах П. Куліша.

Отже, досліджуючи архаїзми та історизми у повісті П. Куліша, ми довели, що існування подібних слів в художній літературі необхідне та важливе, оскільки підтримує колорит описаних епох, допомагає емоційно виділити важливі події минулих років та стилізує мову художніх творів. З появою нових значень застарілі слова можуть набувати нової емоційної або функціонально-стильової забарвленості, і тоді їх вживання у мові зумовлене не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою. Можливість використання

застарілих слів залежить від їх експресивності, внаслідок рідшої вживаності вони вносять у мову деяку незвичайність, виразність.

Головною причиною звернення письменників до застарілих слів є здатність цих слів набувати у контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також здатність сполучатися у деяких випадках з нейтральними лексемами різних функціональних стилів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балли Ш. Французская стилистика ; пер. з франц. К. А. Долинин. Москва : Изд-во иностр. лит., 1961. 394 с.
2. Бемянская З. Ф. О типах историзмов в современном русском языке. *Вопросы филологии ЛГУ*. 1978. Вып. 7. С. 3–9.
3. Білодід І. К. Могутнє джерело збагачення української літературної мови. *Лексикографічний бюлетень*. 1952. Вип. 2. С. 136–209.
4. Білодід І. К. Питання походження і розвитку слов'янської писемності. Київ, 1973. 360 с.
5. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Київ : Академія, 2006. С. 195–294.
6. Булаховський Л. А. Вибрані праці : у 5-ти томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1975. 438 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / за ред. В. Т. Бусела. Київ : ВТ «Перун», 2005. URL: [http // slovnyk.net](http://slovnyk.net)
8. Винник В. О. Історія української мови. Київ : Наукова думка, 1972. 374 с.
9. Винокур Г. О. О языке исторического романа. Москва : Высшая школа, 1991. 429 с.
10. Віняр Г. М. Творення нової лексики в українській мові кінця ХХ століття. *Південний архів. Філологічні науки* : зб. наук. праць. Херсон, 2003. С. 35–38.
11. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1986. 289 с.
12. Гайдученко Г. М. Архаїчна лексика на позначення назви спорідненості як засіб формування ментальності українців: *Педагогічні науки*. 1998. № 2. С. 13–17.

13. Галкина-Федорук Е. М. Архаизация в русском языке. Москва : МГУ, 1998. 245 с.
14. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
15. Горобець В. Й. Лексика історико-мемуарної прози першої половини XVIII ст. : на матеріалі українських діаріушів. Київ : Наукова думка, 1979. 128 с.
16. Гуйванюк Н. В. Емоційно-оцінна лексика у «Словнику Буковинських говірок». *Мовознавчий вісник*. : зб. наук. праць. Вип. 12–13. С. 88–95.
17. Гуляцька Л. Л. З історії лексикології української мови. *Українська мова в школі*. 1987. Вип. 1. С. 38–44.
18. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики : автореф. ... д-ра філол. наук. Київ, 1996. 34 с.
19. Донець Л. І. Сучасна українська літературна мова. Київ : Наукова думка, 2007. 187 с.
20. Енциклопедія українознавства / за ред. В. Кубійовича. Львів : Молоде життя, 1996. 2400 с.
21. Энциклопедический философский словарь / за ред. : С. С. Авирицев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильтчев. 2-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 431 с.
22. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності. *Стилістика та культура мови*. Київ : Довіра, 1999. 431 с.
23. Єрмоленко С. Просторова і часова глибина літературної норми : Хроніка. *Дивослово*. 1997. № 4. С. 61–65.
24. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
25. Жовтобрюх М. А. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Лексика. Фразеологія. Фонетика. Київ : Радянська школа, 1961. 131 с.
26. Жуйкова Г. Є. Сліди архаїчної свідомості у слові. *Українська мова*. 2001. № 5. С. 14–16.
27. Калинин А. В. Лексика русского языка. Москва : МГУ. 1978. 232 с.

28. Караванський С. Секрети української мови : Науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики. Київ : УКСП «Кобза», 1994. 152 с.
29. Карпенко Ю. О. Власні назви в художній літературі. *Наукові записки*. Кіровоград, 2001. Вип. 37. С. 41–47.
30. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 1993. 180 с.
31. Кива Т. О. Застаріла лексики в сучасній українській мові. Київ : Наукова думка, 2010. 310 с.
32. Кожин А. Н. Возрождение устаревшей лексики. *Русский язык в школе*. 1957. № 3. С. 26–32.
33. Колоїз Ж. В. Лексичні архаїзми у творчій спадщині Івана Нечуя-Левицького. *Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету* : зб. наук. праць. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. Вип. 3. С. 68–81.
34. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація. Київ : Акцент, 2007. 310 с.
35. Корнієнко В. В. Сучасна українська мова. Київ : Наукова думка, 1998. 245 с.
36. Косериу Э. П. Синхрония, диахрония и история. *Новое в лингвистике*. Москва : Изд-во иностр. л-ры, 1963. Вып. 3. С. 143–309.
37. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 407 с.
38. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. Т. 1: Прозові твори. Переспіви та переклади. Київ : Наукова думка, 1998. 752 с.
39. Левченко Г. І. Історизми й архаїзми як основні виражальні засоби історичної стилізації. *Молодий науковець XXI століття: матеріали Всеукраїн. науково-практичної кон-ції молодих науковців*. Кривий Ріг : СПД Залозний, 2012. С. 290–292.

40. Лингвистический энциклопедический словарь / за ред. В. Н. Ярцевой. Москва : Советская энциклопедия, 1990. С. 473–474.
41. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : Семантична структура слова. Харків : Вища школа, 1976. 108 с.
42. Лонськ Л. Процеси архаїзації та пасивізації лексичних засобів мови. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. праць. Черкаси, 2009. Вип. 9. С. 201–212.
43. Мацько Л. І. Українська мова в кінці ХХ ст. Зміни в лексиці. *Дивослово*. 2000. Вип. 4. С. 15–20.
44. Михайловская Н. П. Системные связи в лексике XI–XIV вв. Москва : Наука, 1980. 253 с.
45. Михайловская Н. П. Устаревшие слова. *Русская речь*. 1972. Вип. 6. С. 49–54.
46. Москаленко Н. А. Сучасна українська літературна мова. Київ : Вища школа, 1982. 38 с.
47. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 412 с.
48. Паламарчук Л. О. Лексико-семантичний розвиток мови. *Мовознавство*. 1982. Вип. 4. С. 3–7.
49. Палій О. Авторські неологізми у газетному мовленні. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2004. Вип. 12. С. 212–223.
50. Передрій Г. Р. Лексика і фразеологія української мови. Київ : Радянська школа, 1983. С. 118–119.
51. Передрієнко В. А. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1976. 416 с.
52. Пашенько Н. Л. Історизми та архаїзми у сучасних художніх текстах. *Щорічні записки з українського мовознавства* : зб. наук. статей. Одеса, 1996. Вип. 4. С. 41–45.
53. Плачинда С. А. Словник давньоукраїнської міфології. Київ : Український письменник, 1993. 62 с.

54. Пономарів О. Д. Історія в словах. *Київська старовина*. 1993. Вип. 2. С. 92–98.
55. Скрипник О. М. Експертизація чи українізація. Київ : Вища школа, 1968. 82 с.
56. Стишов О. Пасивізація окремих груп лексики на сучасному етапі. *Система і структура східнослов'янських мов* : зб. наук. праць. Київ, 2001. С. 197–203.
57. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. Тернопіль : Астон, 2002, 351 с.
58. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. 438 с.
59. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.
60. Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономаріва. Київ : Либідь, 2008. 488 с.
61. Словник української мови : в 11-ти томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
62. Теліжкєна О. О. Говоримо та пишемо українською. Київ : Наукова думка, 2010. 230 с.
63. Токбансаєва А. О. Архаїзація української. Київ : ВЦ «Академія», 2000. 185 с.
64. Томиліна Г. Я. Застарілі назви одягу у творах української літератури першої половини ХІХ століття. *Вісник ЗНУ. Філологічні науки*. 2010. № 2. С. 320–325.
65. Тупиця О., Зімакова Л. Безеквівалентна лексика : проблеми визначення. Рідне слово в етнокультурному вимірі. 2012. С. 251–258. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsev_2012_2012_34
66. Українська мова : Енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 842 с.

67. Фомина М. И. Современный русский язык. Москва : Просвещение, 1982. 452 с.
68. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 236 с.
69. Цілуйко К. К. Мовознавство в Харківському університеті. *Українська мова*. 1955. № 6. С. 31–36.
70. Шанський Н. М. Лексикология современного русского языка. Москва: Просвещение, 1972. 325 с.
71. Шевчук Ю. І. Лексичні архаїзми : Лінгвістична суть та характерні риси. *Мовознавство*. 1985. № 1. С. 68–71.
72. Шмелёв И. С. Современный русский язык. Лексика : учеб. пособ. Москва : Высшая школа, 1995. 210 с.
73. Шнайдерман Т. О. Застаріла лексика та її використання в літературних творах. Київ : Академія, 2000. 179 с.
74. Ющук І. П. Українська мова : підручник. Київ : Либідь, 2003. 640 с.
75. Яценко Н. Історизми в романі П. Куліша «Чорна рада». *Дивослово*. 1998. № 5. С. 15–17.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. Т. 1 : Прозові твори. Київ : Наукова думка, 1998. 752 с.